

KRZYSZTOF WIŚNIEWSKI

Medyczna Szkoła Policealna w Przasnyszu
<https://orcid.org/0000-0002-0167-6454>
wiśniewski.krzysztof@zmsp-przasnysz.pl

Fortunat Teodor Napierkowski (1882–1940) – zapomniany działacz niepodległościowy, wydawca prasy, animator oświaty i kultury

Artykuł przedstawia sylwetkę Fortunata Napierkowskiego (1882–1940), działacza niepodległościowego, wydawcę prasy, animatora oświaty i kultury. Był założycielem i kierownikiem tajnej organizacji „Maska”, przewodniczącym Narodowego Związku Robotniczego, organizatorem tajnego nauczania, bibliotek, kółek rolniczych, a także ruchu skautowskiego. W latach 1916–1918 był skarbnikiem Okręgu IIa Polskiej Organizacji Wojskowej. W latach 1930–1936 redagował i wydawał „Express Mazowiecki”. Zginął zamordowany przez Niemców w obozie Mauthausen-Gusen. Fotografie do artykułu pochodzą z zasobu Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Puławach, zespół Zarząd Żandarmerii Powiatów Puławskiego i Płońskiego, sygn. 224.

Słowa kluczowe: ruch niepodległościowy, konspiracja, stowarzyszenie „Maska”, Puławy, Narodowy Związek Robotniczy, Narodowa Demokracja, czasopisma konspiracyjne, Polska Organizacja Wojskowa, prasa w II Rzeczypospolitej, obóz koncentracyjny Mauthausen-Gusen

Fortunat Teodor Napierkowski (1882–1940): A Forgotten Independence Activist, Press Publisher, and Cultural Educator

This article outlines the life and work of Fortunat Napierkowski, an independence activist, underground organizer, publisher, and cultural advocate. He

founded the secret organization "The Mask" [Pol. *Maska*], led the National Workers' Union, promoted clandestine education, libraries, agricultural circles, and scouting. From 1916 to 1918, he was treasurer of District IIa of the Polish Military Organization. Between 1930 and 1936, he edited and published *Mazovian Express* [Pol. *Express Mazowiecki*]. He was murdered by the Germans at the Mauthausen-Gusen concentration camp. Photographs in the article come from the State Archive in Warsaw, Pułtusk Branch.

Keywords: independence movement, underground organizations, The Mask association, Pułtusk, National Workers' Union, National Democracy, underground press, Polish Military Organization, press in the Second Polish Republic, Mauthausen-Gusen concentration camp

Szczęśliwym trafem niekiedy wychodzą na światło dzienne źródła archiwalne dotychczas nieznane historykom. Pani Anna Krawczyńska zdecydowała się udostępnić archiwum rodzinne swego dziadka Fortunata Napierkowskiego – postaci dla przedwojennego Pułtusa i Mazowsza niezwykle zasłużonej. W skład archiwum wchodzi materiały genealogiczne, fotografie, dokumenty osobiste (m.in. dowód osobisty, legitymacje, karty rzemieślnicze, życiorysy), utwory wierszowane, pisma niemieckiego obozu koncentracyjnego w Mauthausen-Gusen. Ciekawe są zaświadczenia różnych osób potwierdzające niepodległościową i kulturalną działalność Napierkowskiego, a zwłaszcza napisany przez niego tekst wspomnieniowy zatytułowany *Prace niepodległościowe w Pułtusk i okolicy od 1889 r.* – jest on publikowany w aneksie do niniejszego artykułu¹.

Powyższe materiały stanowią uzupełnienie dotychczasowych ustaleń historyków, przede wszystkim Janusza Szczepańskiego, dzięki którego pracom dzieje Pułtusa u schyłku XIX i na początku XX w. możemy uznać za bardzo dobrze rozpoznane². Ale dają też możliwość napisania bardziej szczegółowej biografii Fortunata Napierkowskiego i przypomnienia tej nieco zapomnianej postaci³.

Ród Napierkowskich należy do heraldycznego rodu Prusów, pieczętując się herbem Prus tertio⁴. Gniazdem rodowym była, co najmniej od początków XV w., wieś Napierki w parafii Różan. Dziadek Fortunata Zacheusz Stanisław urodził się

¹ Skany z Archiwum Fortunata Napierkowskiego (dalej: AFN) dostępne są na stronie Pułtuskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego: <https://ptsk.com.pl/archiwalia.html>.

² Zwłaszcza: J. Szczepański, *W latach 1865–1918*, [w:] A. Koseski, J. Szczepański (red.), *Dzieje Pułtusa, t. II 1795–1989*, Pułtusk 2017, s. 153–215; tenże, *Pułtusk i ziemia pułtуска w epoce walk o niepodległość*, Pułtusk 2018, s. 99–198.

³ Krótki biogram Napierkowskiego znajduje się w T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisanie w historię Pułtusa. Słownik biograficzny*, Pułtusk 2001, s. 195–196 (brak tu daty urodzenia Napierkowskiego). Sylwetkę Napierkowskiego przybliżyła też G.M. Dzierżanowska, *Jak to się dziwnie plecie*, „Tygodnik Ciechanowski”, 30.11.2004, s. 13.

⁴ Więcej o średniowiecznych dziejach rodu zob. P. Szczurowski, *Ród heraldyczny Prus na Mazowszu w XIII–XVI wieku*, Sandomierz 2018.

w 1802 r. w Pomaskach Wielkich, par. Szwelice⁵. Po ślubie z Franciszką Chmieleńską i narodzinach pierwszego dziecka wyprowadził się w 1833 r. z Pomask, postanawiając zarabiać na życie jako administrator dóbr ziemskich: wpierw majątku Gąsewo (pow. makowski, gmina Sypniewo), potem Gumino (pow. płoński, gmina Dzierżążnia)⁶. W 1839 roku uzyskał potwierdzenie szlachectwa w Heroldii Królestwa Polskiego, do czego on, jak i jego potomkowie przywiązywali dużą wagę⁷. W latach 40. XIX w. zakupił gospodarstwo rolne w Słoniawach, par. Maków, gdzie 13 listopada 1848 r. na świat przyszedł jego syn Teodor – ojciec bohatera niniejszego tekstu⁸. Z powodu stanu zachowania źródeł nie można ustalić daty śmierci Zacheusza, ale stało się to na pewno przed 1860 r., Teodor miał wtedy zatem najwyżej 11 lat. Jeszcze jako nastoletni chłopiec przybył, prawdopodobnie pod opieką starszej o 4 lata siostry Stefanii Teofili, do Pułtusa, gdzie rozpoczął naukę w zakładzie stolarskim (Stefania podjęła pracę jako służąca⁹). Nie wiadomo, do jakich uczęszczał szkół, posiadał jednak z pewnością sztukę pisania – co nie było w tym okresie zjawiskiem powszechnym. Gdy dwudziestosiedmioletni wówczas Teodor 2 lutego 1875 r. zawierał w Pułtuskach związek małżeński z dwudziestodwuletnią służącą Marianną Nieszałowską, określony był już jako „podmajster stolarskiego rzemiosła”¹⁰, a wkrótce dorobił się swojego własnego zakładu stolarskiego. Para doczekała się ośmiorga dzieci, jednak większość zmarła w dzieciństwie: Stanisława Sabina (1875–1881), Wincenty Marian (1880–1881), Modest (1885–1893), Kazimierz (1887–1887), Adam (1894–1894). Z córek wieku dojrzałego doczekały dwie: Janina (1889–1970), która została nauczycielką szkoły ludowej w Porządziu, poślubiła w 1917 r. w Wyszkowie Jana Szynklewskiego – żołnierza Legionów, z kolei Teodora (1891–1980) wyszła za mąż za Jerzego Burawskiego, późniejszego burmistrza Pułtusa (1948–1950) i przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej (1956–1962). O losach Heleny urodzonej w 1878 r. nic nie wiadomo¹¹.

⁵ Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej ADP), Księgi metrykalne parafii Szwelice, księga urodzeń 1877–1810, s. 190.

⁶ ADP, Księgi metrykalne parafii Gąsewo, akty urodzeń dzieci Zacheusza: nr 92/1834 (Małgorzata Teofila Napierkowska), 23/1836 (Ludwik Walenty Napierkowski), 18/1838 (Walenty Feliks Napierkowski), 37/1839 (Walerian Franciszek Napierkowski), akt zgonu 111/1833 (Julia Napierkowska); Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Mławie (dalej: APW OM), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Zielonej, akt urodzenia nr 49/1832 (Julia Marcela Napierkowska); Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Guminie, akt ur. 14/1842 (Walentyna Faustyna Napierkowska).

⁷ AFN, Świadectwo Heroldii Królestwa Polskiego. W akcie chrztu Walentyny Faustyny, pierwszego dziecka narodzonego po uzyskaniu potwierdzenia szlachectwa, Zacheusz przedstawił się jako „legitymowany szlachcic”.

⁸ ADP, Księgi metrykalne parafii Maków, akt urodzenia 91/1848.

⁹ APW Oddział w Pułtuskach (dalej: APW OP), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Pułtuskach, akt ślubu Stefanii z Janem Ochmańskim nr 26/1869.

¹⁰ Tamże, akt ślubu nr 16/1875.

¹¹ Tamże: akty urodzenia 271/1875 (Stanisławy Sabiny – zgon 203/1881), 166/1878 (Heleny), 178/1880 (Wincentego Mariana – zgon 128/1881), 83/1885 (Modesta – zgon 413/1993), 124/1887 (Kazimierza – zgon 306/1887), 127/1889 (Janiny), 325/1891 (Teodory), 61/1894 (Adama – zgon 40/1894). AFN, materiały genealogiczne.

Jedynym synem Teodora i Marianny Napierkowskich, który wyszedł z wieku chłopięcego, był urodzony 16 kwietnia 1882 r. około godziny 11 przed południem Fortunat Teodor¹². W 1889 r. rozpoczął naukę w pierwszej miejskiej szkole elementarnej (dwuklasowej, czterooddziałowej), w której nauka trwała 6 lat. Walka z rusyfikacją młodzieży pułtuskiego gimnazjum jest znana¹³, natomiast dopiero umieszczony w aneksie źródłowym do niniejszego artykułu tekst Fortunata Napierkowskiego dostarcza nam unikalnych informacji na temat form oporu stosowanych przez najmłodsze pokolenie pułtuszczyków (chłopców w wieku 9–13 lat) przeciw rosyjskiej wersji historii i używaniu języka rosyjskiego. Naukę w szkole elementarnej Fortunat ukończył prawdopodobnie w 1895 r., po czym zdał na ocenę dobrą egzamin państwowy na pierwszy stopień urzędniczy (*первый классный чин*), czyli *de facto* uzyskał możliwość pracy jako urzędnik czternastej, najniższej w tabeli, rangi w administracji¹⁴. Nie podjął jednak pracy jako „czinownik”, lecz rozpoczął praktykę w zakładzie stolarskim swego ojca, „cechowego podstarszego majstra”, i pracował przez cztery lata jako czeladnik na robotach budowlanych¹⁵. Stolarka również nie satysfakcjonowała Fortunata, który w kolejnych latach miał się różnych zawodów rzemieślniczych, aż w końcu w 1902 r., mając lat 20, otworzył zakład fotograficzny¹⁶. Jednocześnie przygotowywał się do zdania egzaminu na patent nauczyciela szkoły elementarnej. Początkowo uczył się samodzielnie, później pod kierunkiem studenta Uniwersytetu Jagiellońskiego Jana Soroczyskiego. Do egzaminu ostatecznie nie mógł przystąpić, gdyż nie otrzymał urzędowego świadectwa prawomysłności (*благонадежности*)¹⁷.

Jako 17-letni młodzieniec, w 1899 r. Fortunat Napierkowski wraz grupą kolegów pochodzących z rodzin rzemieślniczych założył tajne stowarzyszenie „Maska”, którego celem było budzenie ducha niepodległościowego¹⁸. Został jego kierownikiem, przyjmując konspiracyjny pseudonim „Szary”. Już w pierwszym roku działania organizacja liczyła ponad 50 członków. Dzięki kontaktom Jana Glińskiego, który pracował w jednej z warszawskich księgarni, „Maska” zaczęła sprowadzać z Księgarni Nakładczej Mateusza Szczepkowskiego nielegalny w zaborze rosyjskim miesięcznik „Polak”. Było to pismo wydawane przez Ligę Narodową (później Narodową Demokrację) w Krakowie. Pierwszy transport składał się ze 100 egzemplarzy gazety¹⁹. Nakład „Polaka” wynosił wówczas 910–1000 egzempla-

¹² Tamże, akt urodzenia 96/1882.

¹³ J. Szczepański, *Pułtuską szkołę w dobie narodowego ucisku i rusyfikacji*, [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, Ciechanów–Pułtusk 1991, s. 155–129.

¹⁴ AFN, Życiorys 1 i Życiorys 2 Fortunata Napierkowskiego.

¹⁵ Tamże, Świadectwo Zakładu Stolarskiego Braci Skowrońskich w Pułtusk o rzetelności rzemieślniczej Fortunata Napierkowskiego z 1922 roku.

¹⁶ AFN, Karta rzemieślnicza, 1929 r.

¹⁷ Tamże, Życiorys 2.

¹⁸ W. Dąbrowski, *Wspomnienia z lat 1900–1918*, „Z Pola Walki” 1958, t. I, z. 2, s. 103, który krótko współpracował ze stowarzyszeniem, błędnie podaje jego nazwę jako „Krety”.

¹⁹ AFN, *Prace niepodległościowe w Pułtusk i okolicy od 1889 r.*, s. 1.

rzy przeznaczonych do dystrybucji w Królestwie Polskim²⁰. Oznacza to, że pułtуска „Maska” rozprowadzała aż 10–11% nakładu docierającego na teren Kongresówki – od razu zajęła zatem istotne miejsce wśród konspiracyjnych organizacji. Charakter tej gazety, skierowanej przede wszystkim do chłopów, wymusił współpracę ze środowiskiem wiejskim i prężnie rozwijającym się w podpułtuskich wsiach ruchem ludowym²¹. W 1900 r. kolportaż gazety był prowadzony m.in. w Grabówcu, Kacicach, Brodowie-Witach, Lipnikach Starych, Borsukach, Drwałach²². „Aby zyskać możliwość pozorowania zebrań, prawie wszyscy stowarzyszeni w Pułtusk wstąpili do chóru kościelnego, usuwając z tegoż chóru element niepewny. Dało to nam wielką swobodę ruchu i skład bibuły na kościele”²³. W 1901 r. członkowie „Maski” masowo zapisali się do Straży Ogniowej, aby zapobiec planom jej zarządu przyjęcia rosyjskiej komendy i odznak. Do kulminacji sporu doszło podczas strażackiego balu we wrześniu tego roku w starym teatrze, kiedy to doszło do rękoczynów i będący w mniejszości konspiratorzy zostali wyparci z gmachu. Zrewanżowali się bombardowaniem kamieniami lokalu. I choć ostatecznie zostali wyrzuceni ze straży, to jednak cel swój osiągnęli²⁴.

Pod wpływem przybyłego w 1903 r. z Łomży zastępcy notariusza Włodzimierza Dąbrowskiego (pracował w kancelarii Stanisława Suleja) i sekretarza Sądu Gminnego Jana Pawła Lewandowskiego (późniejszego posła) organizacja nawiązała bliskie stosunki z Narodową Demokracją (ND), wchodząc pod jej kuratelę. W. Dąbrowski powoli jednak przechodził na pozycje bardziej lewicowe. Zapiisał: „Wkrótce między mną a większością grupy «Krety» [tak nazywał „Maskę” –

Fot. 1. Fortunat Napierkowski na początku XX w.

Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Pułtusk.

²⁰ J. Myśliński, *Prasa wydawana przez Ligę Narodową w Krakowie przed 1905 rokiem (Zarys informacyjno-bibliograficzny)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1963, t. 2, s. 51.

²¹ J. Szczepański, *W okresie zaborów i niepodległego państwa*, [w:] J.R. Szaflik (red.), *Ruch ludowy w Pułtuskim*, Warszawa 2005, s. 17–22.

²² AFN, *Prace niepodległościowe w Pułtusk i okolicy od 1889 r.*, s. 2.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże. O epizodzie tym nie wspomina M. Łepicka, *Dzieje Ochotniczej Straży Ogniowej w Pułtusk (do 1918 r.)*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. VIII, Pułtusk 2009, s. 57–78.

przyp. KW] zaczęły się tarcia natury ideologicznej. Nabierały one coraz ostrzejszego charakteru”²⁵. W efekcie W. Dąbrowski w 1904 r. został jednym z organizatorów Polskiej Partii Socjalistycznej w powiecie pułtuskim i przewodniczącym Powiatowego Komitetu Robotniczego²⁶. Niemniej znajomości zawarte w tym okresie i wspólna praca w środowisku wiejskim sprawiły, że w Puławsku i okolicy nie było, przynajmniej do końca 1905 r., większych tarć między narodową demokracją a socjalistami. Puławskie grupy bojowe PPS i Narodowego Związku Robotniczego (w skład którego „Maska” weszła w 1905 r.) nie wzięły też udziału w bratobójczej wojnie między tymi organizacjami, w której zginęło w Królestwie Polskim tylko w 1906 r. kilkaset osób (w samej Łodzi padło 189 zabitych, a rannych zostało 138 osób)²⁷.

Rok 1903 był ważny dla „Maski”. Organizacja stale się rozrastała. Przykładowo, jesienią podczas uroczystej mszy świętej w kościele w Pokrzywnicy, w obecności Fortunata Napierkowskiego i Włodzimierza Dąbrowskiego, miejscowy proboszcz Józef Kazimierz Orłowski przyjął przysięgę od 32 chłopów wstępujących do „Maski”. Wzrastał kolportaż „Polaka”, a także innych pism wydawanych przez Towarzystwo Oświaty Narodowej, do której to organizacji również wstąpił Napierkowski, zostając z czasem kierownikiem jej puławskiego oddziału. Do specyficznej formy walki doszło z Puławskim Komitetem Opieki nad Trzeźwością Ludową, który dystrybuował pismo „Oświata” – rasyfikatorskie pismo wydawane przez kancelarię warszawskiego generał-gubernatora. Mianowicie członkowie „Maski” we wszystkich herbaciarniach Komitetu podkładali do środka „Oświaty” egzemplarz „Polaka”²⁸.

W tymże roku na tajnym spotkaniu pod wsią Lipniki doszło do połączenia „Maski” z uczniowską organizacją przy puławskim gimnazjum. Osiągnięty efekt synergii był godny podziwu. W latach 1904–1905 uczniowie trzech najstarszych klas gimnazjum prowadzili wykłady dla członków „Maski” na kursach wieczorowych przygotowujących przyszłych nauczycieli szkół tajnych oraz instruktorów propagandy niepodległościowej. Organizatorem i kierownikiem tych kursów był Fortunat Napierkowski²⁹. Dzięki temu w kolejnych latach zaczęły powstawać liczne tajne szkoły i kółka rolnicze. Jeśli idzie o te ostatnie, to rosyjskie prawo zabraniało ich tworzenia, natomiast pozwalało na zakładanie spółek cywilnych. Tworzono zatem kółka rolnicze mające formalnie status spółek cywilnych. Pierwsza taka spółka powstała w 1906 r. w Kacicach, później przekształcona w kółko rolnicze im. S. Staszica³⁰. Faktycznie to sojusz organizacji uczniowskiej z „Ma-

²⁵ W. Dąbrowski, dz. cyt., s. 103.

²⁶ Tamże, s. 104.

²⁷ E. Ajnenkiel, *Rok 1906 w rejestrze ochrony warszawskiej*, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce” 1936, nr 2(6), s. 85.

²⁸ AFN, Prace niepodległościowe w Puławsku i okolicy od 1889 r., s. 3.

²⁹ AFN, Zaświadczenie wójta gminy Sielun Antoniego Załęskiego, 1939. Sam Załęski wykładał na tych kursach język polski i historię Polski.

³⁰ W. Dąbrowski, dz. cyt., s. 104–105. W 1906 r. powstały też spółki w Gnojnie i Ochudnie.

ską” zapewnił sukces strajku szkolnego. Choć Włodzimierz Dąbrowski główną rolę w strajku przypisywał PPS³¹, to jednak powiązania uczniów z organizacją rzemieślniczą związaną z Narodową Demokracją zapewniły im przychyłność okolicznego ziemiaństwa, w których majątkach zorganizowano grupy uczniowskie, które kontynuowały samokształcenie, zapobiegając stracie roku³².

W 1905 r. pod wpływem studenta Politechniki Warszawskiej Kazimierza Juszczakowskiego ps. „Strzecha” konspiratorzy z „Maski” wstąpili do Narodowego Związku Robotniczego (NZR). Została powołana do życia piątka bojowa w składzie: Fortunat Napierkowski („Szary”) jako komendant, Stanisław Brzoso („Dra- binka”), Franciszek Kiljański („Zadziora”), Stanisław Mossakowski („Miecz”) i Jan Gryc. Bojowcy „zaprawiali się w strzelaniu”, a w pierwszy dzień Wielkiej Nocy 1905 r. (23 kwietnia) dokonali akcji, o której głośno było w całym mieście. Około godziny 11 Napierkowski, Brzoso, Kiljański i Gryc włamali się przez okno do kościoła św. Krzyża, gdzie pochowano serce feldmarszałka Iwana Dybicza, głównodowodzącego rosyjskiego, który w 1831 r. zakończył żywot w Kleszewie pod Pułtuskim (ciało wywieziono do Petersburga). „Wtedy to wyrwaliśmy ze ściany wewnętrznej kościoła pomnik Dybicza Zabałkańskiego: marmur został rozbity na szaber, tablica brązowa z rosyjskim napisem zabrana i utopiona w Narwi, szafa dębowa, ochronna, oszklona – rozbita i zerwane urzędowe pieczęcie. Stało się to na dzień przed wielkim odpustem w tym kościele – by naród zobaczył, co się stało z pomnikiem «Usmirtitiela»”³³. Za ten czyn władze rosyjskie nałożyły na Pułtusk karę 2 tys. rubli, którą za mieszkańców miasta spłaciło okoliczne ziemiaństwo³⁴.

Kolejnym celem enzeterowców stała się figura św. Jana Nepomucena przy moście Kozackim (dziś Świętojańskim), wystawiona w 1889 r. przez magistrat Pułtuska w podziękowaniu za cudowne ocalenie cara Aleksandra III i jego rodziny z katastrofy kolejowej, do której doszło w październiku 1888 r. w Borkach koło Charkowa. W nocy z 24 na 25 grudnia 1905 r. Fortunat Napierkowski, Stanisław Mossakowski, Franciszek Kiljański, Stanisław Brzoso, Wincenty Wiesiołek, Jan Lewandowski i Walenty Flaszyński zerwali grubą metalową tablicę z dziękczynnym napisem. „W pierwszy dzień Bożego Narodzenia wisiały na pomniku jedynie strzepy tej tablicy, pomimo ochronnego posterunku policyjnego”³⁵.

Zarówno w „Masce”, jak i w NZR dochodziło do tarć między frakcją prawicową związaną z ND reprezentowaną przez fotografa Bolesława Szmida a siłami

³¹ Tamże, s. 106.

³² Wpływ Narodowej Demokracji przez organizację rzemieślniczą na organizację szkolną dostrzegał Witold Giełżyński, *Wspomnienia szkolne z Pułtuska (1902–1905)*, [w:] S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński (red.), *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, Warszawa 1930, s. 156: „Ta organizacja wybitnie polityczna wciągała do siebie bardziej wyrobionych uczniów gimnazjalnych i wpływała na ich poglądy, a przez to i na kierunek działalności kółek uczniowskich”. Jako jej przywódców wymienia Włodzimierza Dąbrowskiego i fotografa Bolesława Szmida.

³³ AFN, Zeznanie Stanisława Brzoso, Franciszka Kiljańskiego, Stanisława Mossakowskiego, 1937 rok.

³⁴ J. Szczepański, *Pułtuska szkoła...*, dz. cyt., s. 123. Autor ten niesłusznie jednak przypisuje akcję uczniom gimnazjum.

³⁵ AFN, Zeznanie Stanisława Brzoso, Franciszka Kiljańskiego, Stanisława Mossakowskiego, 1937 rok.

lewicowymi, których przedstawicielem był Fortunat Napierkowski. Według tego ostatniego do likwidacji piątki bojowej NZR przyczynił się właśnie B. Szmidt, donosząc do centrali NZR, że pułtуска organizacja bojowa zamierza dokonać zamachu na dyrektora gimnazjum i jednego z nauczycieli, „i Warszawa bojówkę rozwiązała”³⁶. Relacje NZR z ND stale się pogarszały, a w 1908 r. doszło do ostatecznego zerwania, co Fortunat przyjął z zadowoleniem. Jego prawicowi adwersarze w NZR doprowadzili jednak w 1909 r. do usunięcia go z funkcji kierownika tej organizacji³⁷.

Zanim jednak do tego doszło, Napierkowski poświęcił swą uwagę tworzeniu tajnych szkół we wsiach powiatu pułtuskiego. Kadre pedagogiczną stanowili w większości absolwenci wyżej wspomnianych kursów wieczorowych. Mamy informacje o zorganizowanych przez Fortunata szkołach w 1906 r.: Lipnikach Starych, Popławach (nauczycielem był Franciszek Kiljański), Bobach, Ochudnie (uczył Czesław Piotrowski), w 1907 r. w Ponikwi (Napierkowski wyjednywał tej szkole także zapomogi z NZR) i Gzach (nauczycielką była Bronisława z Mąkolskich Rzeczowska)³⁸, lecz liczbę szkół założonych wtedy przez NZR należy szacować z pewnością na ponad 20. Sam Napierkowski, oprócz tego, że z ramienia NZR był inspektorem szkół, w latach 1906–1907 także nauczał w szkole Macierzy Polskiej w Smogorzewie³⁹. W 1908 r. „w okolicy rzadko która wieś była niezorganizowana lub była w stanie organizowania, począwszy od szkoły tajnej, po której zwykle w trudniejszych wsiach zawiązywano dziesiątek NZR, choćby nie pełen. W tym czasie krążyło w okolicy 40 biblioteczek lotnych, złożonych z legalnych książek” i nielegalnych czasopism. W samym Pułtusku NZR liczył 22 dziesiątki męskie i 5 żeńskich (ok. 270 osób)⁴⁰. Między innymi dzięki tym działającym potajemnie i jawnie szkołom wiejskim radykalnie zwiększyła się liczba uczniów chłopskiego pochodzenia w pułtuskim gimnazjum: w roku szkolnym 1913/1914 stanowili oni ponad 46% uczniów⁴¹. W 1906 r. w mieszkaniu doktora Lenartowicza przy ul. Petersburskiej (dziś 3 Maja) Napierkowski utworzył Czytelnię im. Jana Kilińskiego. W 1911 r. miała ok. 800 dzieł, z których korzystało ok. 120 czytelników⁴².

W życiu osobistym rok 1907 nie był szczęśliwy dla Fortunata Napierkowskiego: 19 kwietnia zmarł jego ojciec Teodor, a 2 czerwca matka Marianna⁴³. Po zakończe-

³⁶ AFN, Prace niepodległościowe w Pułtusku i okolicy od 1889 r., s. 3.

³⁷ Tamże.

³⁸ AFN, Podziękowania i świadectwa mieszkańców wsi: Lipniki Stare, 1937 r., Popławy, 1936 r., Boby, bd, Ochudno, 1937, świadectwo Anieli z Makolskich Skoroszewskiej, 1938 r.,

³⁹ AFN, Zaświadczenie ówczesnego proboszcza parafii Smogorzewo ks. Stanisława Sulińskiego, 1938 r.

⁴⁰ AFN, Prace niepodległościowe w Pułtusku i okolicy od 1889 r., s. 3.

⁴¹ J. Szczepański, *Pułtуска szkoła...*, dz. cyt., s. 129.

⁴² J. Szczepański, M. Owsiewski, *Pułtuckie inicjatywy i działalność społeczno-kulturalna w latach 1880–1895*, Pułtusk 1988, s. 14.

⁴³ APW OP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Pułtusku, akty zgonu nr 109/1907 i 143/1907.

niu pracy w szkole w Smogorzewie na powrót otworzył zakład fotograficzny przy ul. Petersburskiej (późniejszej 3 Maja 5), gdzie mieścił się on do 1919 r.⁴⁴ W dniu 9 czerwca 1909 r. poślubił w kolegiacie „koleżankę partyjną”, dwudziestoletnią Annę Wardę (1889–1968), córkę pułtuskich rolników Marcina i Antoniny z Ziółkowskich. Świadkami ślubu byli konspiracyjny kolega pana młodego Jan Gliński oraz kolega po fachu fotograf Eugeniusz Zajączkowski⁴⁵. Fortunat i Anna doczekali się trzech synów: Zbigniewa Józefa (ur. 1910), Przemysława Teodora (ur. 1916) i Jerzego Fortunata (ur. 1917).

Założenie rodziny nie ograniczyło aktywności Napierkowskiego. W 1910 r. współorganizował I Zaraniarski Zjazd Powiatowy⁴⁶. W tymże roku wstąpił do Towarzystwa Kultury Polskiej i wkrótce został zastępcą członka Komitetu Domu Ludowego – czyli obiektu przy pl. Teatralnym, gdzie siedzibę znalazł teatr, a potem i kino⁴⁷. Prowadził także antycarską propagandę wśród żołnierzy 31. aleksopolskiego pułku piechoty, stacjonującego w Pułtusk w latach 1903–1910, 7. rewelskiego pułku piechoty (w Pułtusk w latach 1910–1914) oraz 8. Brygady Artylerii, sprowadzając pisma i ulotki.

Świadectwem bliskich relacji łączących go z żołnierzami są fotografie z dedykacjami, które otrzymał od rosyjskich przyjaciół. Na odwrocie jednej z nich (fot. 3) widnieje dedykacja: „Rzadkiemu przyjacielowi, Napiertkowskomu (s), przyjacielowi wypróbowanemu na obczyźnie w potrzebie i nędzy od po trzykroć go kochającego Wani, 25 grudnia 1909 r., miasto Pułtusk”⁴⁸. Być może zdjęcie to przedstawia Ormianina z Odessy Iwana Oktarianca, z którym współpracował Napierkowski⁴⁹.

Fot. 2. Fortunat Napierkowski (w środku) w otoczeniu rosyjskich żołnierzy rewolucjonistów

Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Pułtusk.

⁴⁴ AFN, Zaświadczenie magistratu miasta Pułtusk z 1921 r.

⁴⁵ Tamże, akt ślubu 45/1909.

⁴⁶ T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, dz. cyt., s. 195.

⁴⁷ J. Szczepański, M. Owsiewski, dz. cyt., s. 20.

⁴⁸ APW OP, Zarząd Żandarmerii Powiatów Pułtuskiego i Płońskiego (dalej: ZŻPPiP), sygn. 224, k. 1.

⁴⁹ Propagandę wśród rosyjskich żołnierzy prowadziła też PPS – zob. Pułtusk Biblioteka Publiczna im. Joachima Lelewela, Zbiory Regionalne, sygn. IV.1. Reg. 579, Wspomnienia żołnierza Pawła Kisielenki. Zob. też J. Szczepański, M. Owsiewski, dz. cyt., s. 20.

Fot. 3. Wania – być może Iwan Oktarianc

Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Pułtusk.

W 1909 r. Fortunat Napierkowski wydawał razem z Czesławem Piotrowskim periodyk ilustrowany pt. „Co baby w maglu gadały” – w bibliotekach nie zachował się żaden egzemplarz tego pisma, tytuł ten nie jest również znany badaczom pułtuskiej prasy⁵⁰. Jedynie Janusz Szczepański odnalazł w aktach Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii informację, że ukazały się przynajmniej trzy numery pisma, które nosiło podtytuł: „Pismo prawdę mówiące – Wychodzi jak się zdarzy”. Znalazły się w nim „artykuły krytykujące znacznych, zamożnych obywateli Pułtusa, ich prywatę i egoizm, niejednokrotnie korzystających z usług miejscowych prostytutek⁵¹.”

W 1912 r. razem z szefem powiatowego komitetu PPS Włodzimierzem Dąbrowskim rozpoczął wydawanie legalnego dwutygodnika „Zarzewie”⁵². Pierwszy numer pisma ukazał się 5 stycznia 1912 r., kolejne wychodziły, nieraz z dłuższymi przerwami, do października tego roku (ostatni 4 października). Jak donosiła warszawska „Nowa Gazeta”: „Na mocy postanowienia Izby Sądowej Warszawskiej zawieszono w Pułtusk tygodnik „Zarzewie”. „Zarzewie” wydało 20 numerów, z których 2 ostatnie, poświęcone sprawom wyborczym, zostały skonfiskowane”⁵³. I za te nieprawomyślne numery Napierkowski został aresztowany. Wypuszczono go za kaucją 1 tys. rubli, a dzięki amnestii z okazji 300-lecia panowania dynastii Romanowów sprawę umorzono. Włodzimierz Dąbrowski całą zasługę przypisuje sobie, podając, że to on był autorem artykułów, faktycznym redaktorem i wydawcą pisma, Napierkowskiego nie wymienia nawet wśród współpracowników⁵⁴, ale bezsprzecznie wydawcą tego pisma był Napierkowski, czego najlepszym dowodem jest jego aresztowanie⁵⁵.

⁵⁰ J. Młodyński, *O pułtuskich czasopismach*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. III, Pułtusk 1997, s. 187–213.

⁵¹ J. Szczepański, *W latach 1865–1918...*, dz. cyt., s. 196.

⁵² O samym piśmie i poruszanej w nim problematyce zob. J. Młodyński, dz. cyt., s. 187–190; S. Koterski, *Z dziejów szkolnictwa i kultury w Pułtusk*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1969, s. 141–143.

⁵³ „Nowa Gazeta”, nr 483, 19.10.1912 r., s. 2.

⁵⁴ W. Dąbrowski, dz. cyt., s. 113.

⁵⁵ W AFN znajduje się Zaświadczenie podpisane przez Józefa Kalinowskiego z Zator, który stwierdza pod przysięgą, że „p. Fortunata Napierkowskiego, ówczesnego kierownika Stowarzyszenia «Maski» i Oddziału Towarzystwa Oświaty Narodowej w Pułtusk przy końcu 1905 roku czy na początku 1906 roku spotkałem w Areszcie Ogólnym cyrkułu przy ulicy Podwałe w Warszawie, gdzie sam też byłem zatrzymany jako nieposiadający stałego miejsca zamieszkania. Pamiętam

W 1912 i 1913 r. Napierkowski zaangażował się także w rodzący się w Pułtusk ruch skautowski⁵⁶. Wedle doniesień agentury policyjnej organizował w dni niedzielne w lesie na Popławach ćwiczenia wojskowe, w których brała udział młodzież w wieku 13–18 lat⁵⁷. Sprawa ta stała się przyczyną jego aresztowania w 1913 r. A wszystko zaczęło się od przypadkowego wykrycia w lesie na Popławach obozu harcerskiego, a właściwie ziemianki⁵⁸. Dwaj strażnicy z pułtuskiego więzienia (Jan Brengos i Stanisław Stobiński) wybrali się 20 czerwca 1913 r. do lasu na jagody. Około 800 m od drogi Pułtusk–Psary natknęli się na zamaskowaną ziemiankę, o czym donieśli swojemu przełożonemu – naczelnikowi więzienia Łasiewickiemu. Ten natychmiast poinformował o odkryciu dowódcę Straży Ziemskiej powiatu pułtuskiego (czyli policji kryminalnej) ppłk. Jurasowa, który z kolei powiadomił naczelnika Żandarmerii powiatów pułtuskiego i płońskiego (szefa policji politycznej) rtm. Siemekę. Nie zwlekając ni chwili, dwaj ostatni już w nocy z 20 na 21 czerwca udali się wraz ze swymi podkomendnymi i dwoma strażnikami więziennymi do lasu, gdzie ujrzeli „землянку с прекрасно замаскированнымъ въ нее входомъ”, zbudowaną „по всемъ правилу сапернаго дела” – jak zapisał w raporcie rtm. Siemeka⁵⁹. Był on pod wrażeniem jakości wykonania ziemianki. Miała ona 5 arszyn długości i 2 szerokości (ok. 355 x 142 cm). Jej wysokość wymierzono na 3 arszyny i 5 werszków (ok. 235,5 cm). Wejście o trzech schodkach było zamaskowane przygiętą gałęzią sąsiedniego drzewa. Sufit i ściany były zbudowane z drewna o średnicy 4–5–9 cm zbitych gwoździami. Izolację między drewnem a piaszczystym gruntem stanowił gruby karton, stare polskie gazety oraz rysowane ręcznie i odbite litograficznie szkolne mapy. I to właśnie na jednej z nich znaleziono napis: „uczeń III klasy H. Patrycy”.

Wiedza o uprzedniej „politycznej nieprawomyślności” Napierkowskiego, doniesienia od tajnych informatorów straży ziemskiej o organizacji przez niego ćwiczeń wojskowych na Popławach, a także wysoka jakość prac stolarskich w ziemiance (terminował przecież w zakładzie stolarskim swego ojca) uczyniły z Fortunata głównego podejrzanego. Dnia 21 czerwca dokonano przeszukania w domu Napierkowskich, w wyniku którego znaleziono m.in. sześć broszur politycznych wydanych przez PPS i dwie nielegalne książki w języku polskim, co stało się

to dobrze, gdyż z p. Napierkowskim znałem się poprzednio jako członek Organizacji, a w czasie wymienionego aresztowania porozumiewałem się z nim w przejściu. Wiem też, że podczas segregowania aresztowanych w tymże dniu, p. Napierkowski został zabrany pod eskortą z aresztu cyrkulowego na Podwału i doprowadzony do aresztu przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie. Zatory, dnia 30 grudnia 1937 r.”. Nic nie wiadomo o aresztowaniu Napierkowskiego na przełomie 1905 i 1906 r. Być może świadkowi pomyliły się daty i chodzi tu o aresztowanie z 1912 r.

⁵⁶ Szerzej o harcerstwie: P. Rzepiński, *Z dziejów pułtuskiego harcerstwa w latach 1912–1948*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. V, Pułtusk 2003, s. 159.

⁵⁷ APW OP, ZŻPPiP, sygn. 182 Akta o badaniu politycznej prawomyślności szlachcica Fortunata Napierkowskiego 1913, k. 1v.

⁵⁸ Odkrycie to nie było wynikiem szeroko zakrojonej obławy policyjnej – tak w relacji Zygmunta Winnickiego, zob. A. Koseski, J. Szczepański, *Pułtusk w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, Pułtusk 2003, s. 131.

⁵⁹ APW OP, ZŻPPiP, sygn. 182, k. 1–1v.

podstawą do tymczasowego aresztowania Napierkowskiego na 2 tygodnie i osadzenia go w pułtuskim więzieniu. Podczas przesłuchania utrzymywał, że znalezione broszury i książki trzyma tylko na swój prywatny użytek i nigdy tego typu materiałów nie rozpowszechniał⁶⁰.

Podczas rewizji w domu krawca Franciszka Patrycego znaleziono wśród zeszytów i podręczników szkolnych jego syna Henryka notes z umownymi znakami sygnalizacji wojskowej, a także z zasadami ćwiczeń skautowskich – jak zeznał uczeń, notes ten znajdował się w jednej z książek, które pożyczył od ucznia klasy VI Mariana Węgrowskiego, a ten wyjechał teraz na wakacje do rodzinnych Puław. Co do ziemianki, to zbudował ją wraz z kolegami Drzewickim i Rzczkowskim pod kierunkiem tego ostatniego. Zbudowana została dla ochrony przed deszczem podczas ich zabaw. Nikt poza nimi nie brał udziału w jej budowie i w ich zabawach w lesie⁶¹.

Zeznania przesłuchiwanego harcerzy nie dawały podstaw do postawienia aktu oskarżenia, niemniej 2 lipca naczelnik Żandarmerii rtm. Siemeka zwrócił się do swojego przełożonego w Warszawie o przedłużenie okresu tymczasowego aresztowania (kończył się 5 lipca) do pełnego miesiąca (do 21 lipca). Odpowiedź jednak nie nadchodziła. Kiedy 5 lipca naczelnik więzienia w Pułtuskach zwrócił się zapytaniem, czy areszt będzie przedłużony, naczelnik żandarmerii, nie mając informacji z Warszawy, kazał zwolnić więźnia, co też się stało. Dzień później, a była to niedziela, do komendy żandarmerii w Pułtuskach dotarło pismo datowane na 5 lipca z postanowieniem o przedłużeniu aresztu. Rotmistrz Siemeka nie zdecydował się na ponowne uwięzienie Napierkowskiego, lecz wydał postanowienie o zmianie środka zapobiegawczego z powodu... „wyjaśnienia się okoliczności sprawy”⁶². W ten sposób Fortunat pozostał na wolności – być może dzięki przypadkowi i opóźnieniom w rosyjskiej maszynie biurokratycznej. Znaczna korupcja panująca wśród rosyjskich urzędników pozwala jednak na snucie domysłów, czy rzeczywiście decyzja o przedłużeniu aresztu przypadkowo została wydana w terminie, który uniemożliwiał jej dotarcie do Pułtusków we właściwym czasie.

Sprawa związana z organizacją harcerską została ostatecznie zamknięta w październiku 1913 r., jednak przeciwko Napierkowskiemu nadal prowadzono śledztwo w sprawie znalezionej podczas rewizji 21 czerwca socjalistycznej „bibuły”. Ostatecznie w lutym 1914 r. prokurator Warszawskiego Sądu Okręgowego zamknął sprawę⁶³.

⁶⁰ Tamże, k. 1v.

⁶¹ Tamże, k. 2.

⁶² Tamże, k. 16–27.

⁶³ APW OP, ZZPPiP, sygn. 224, k. 1. G.M. Dzierżanowska, dz. cyt., s. 13 omawia postanowienie wydane przez Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii: „Generał Major Bielskij stwierdza, że «szlachcic Fortunat Teodorowicz Napierkowski należący do organizacji tzw. Skauty, mającej na celu przygotowanie polskiej młodzieży do sztuki wojennej na wypadek planowanego powstania Polaków, w celu odzyskania niepodległości Państwa Polskiego» jest niewinny. Ale... podczas rewizji przeprowadzonej 8 czerwca 1913 roku w domu Fortunata Napierkowskiego, «będącego podejrzanym o przynależność do wspomnianej organizacji Skautów» znaleziono kilka broszur w języku

W lipcu 1914 r. wielkie wrażenie na Fortunacie Napierkowskim wywarła rozmowa z uczniem gimnazjum Henrykiem Świątkowskim (późniejszym ministrem sprawiedliwości w latach 1945–1956), który „zwrócił mnie uwagę na prace Komendanta Piłsudskiego oraz bezwzględny obowiązek poczucia się do pracy z nim”⁶⁴. Zainspirowany tym Napierkowski zorganizował Towarzystwo Młodzieży Rzemieślniczej, działające pod przykrywką towarzystwa teatralnego, które miało prowadzić „prace przygotowawcze” do założenia Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Na potrzeby organizacji Napierkowski wynajął budynek dawnego teatru, w którym później odbywały się zbiórki POW i wykłady szkoły podoficerskiej⁶⁵.

Na początku 1916 r. Napierkowski wziął udział jako przedstawiciel NZR w zebraniu przywódców różnych sił politycznych w Brodowie-Witach w domu Piotra Skoroszewskiego. Poza nim w spotkaniu uczestniczyli: prezes okręgowego Towarzystwa Rolniczego Damian Gniazdowski i Marceli Tański (oba reprezentowali ND) oraz ludowcy. Przedstawiciele endecji opuścili zebranie, „stwierdzając, że właściciele folwarków nie solidaryzują się z ruchem niepodległościowym na terenie pow. pułtuskiego”⁶⁶. Pozostali zdecydowali m.in. o utworzeniu kółek powojskowych i przygotowaniu gruntu do powiatowego zjazdu niepodległościowego, który odbył się w Kacicach 21 maja⁶⁷. W 1916 r. niemal wszyscy członkowie Towarzystwa Młodzieży Robotniczej wstąpili do POW. Sam Napierkowski oficjalnie został członkiem organizacji 2 maja 1916 r. i został skarbnikiem Okręgu IIa. W pracy dzielnie wspierała go żona Anna (ps. „Szarotka”). Wspominała: „Przez cały czas mojej służby w POW pełniłam funkcję wywiadowczą i miałam pod opieką skład rozdzielczy pisma „Rząd i Wojsko”, książkę kasową, zapas kwitariuszy, blankietów paszportowych, które wykończył mój mąż jako fotograf dla członków organizacji, oraz dostarczałam ubrań cywilnych dla legionistów – zbiegłych z obozu jeńców, i wyżywienia”⁶⁸. W 1918 r. Napierkowski został przez Niemców aresztowany. Wkrótce zwolniono go, gdyż podczas rewizji nie odnaleziono żadnych materiałów dających możliwość postawienia mu zarzutów. Stało się tak dzięki Annie Napierkowskiej, która usunęła „brulion księgi kasowej i kwitariusze prawie z rąk rewidujących Niemców”⁶⁹. Wziął udział w rozbrajaniu Niemców 11 listopada 1918 r. w Pułtusk, podczas gdy Anna pracowała wtedy w kuchni

polskim wydawnictwa partii polskich socjalistów o treści przestępczej, dwie książki oraz wizerunki polskiego herbu i sztandaru o charakterze tendencyjnym». Wyrok? Zakaz pobytu szlachcica Napierkowskiego w granicach Przywiślańskiego Kraju na okres 5 lat, jako «osoby niewątpliwie politycznie podejrzanej i okazującej pod tym względem szkodliwy wpływ na okolicznych mieszkańców». Dokument ten znajdował się w rękach potomków Teodory – siostry Fortunata, obecnie nie był dostępny dla autora niniejszego tekstu. Sam Napierkowski nic nie wspomina o karze administracyjnej wydalenia z Kongresówki, co raczej oznacza, że nie weszła w życie. Sprawę mogłaby rozstrzygnąć kwerenda w aktach Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii.

⁶⁴ AFN, Prace niepodległościowe od 1889 r., s. 4.

⁶⁵ Tamże; Życiorys 2.

⁶⁶ P. Koczara, *Pułtuskie w latach 1915–1918*, „Niepodległość” 1931, t. 4, s. 327.

⁶⁷ Tamże, s. 327–328.

⁶⁸ AFN, Zeznanie Anny Napierkowskiej dotyczące służby w POW, niedatowane.

⁶⁹ Tamże.

POW, w tym zajmowała się dostarczaniem prowiantu „zapomnianym” placówkom POW w terenie⁷⁰.

O roli Fortunata Napierkowskiego najlepiej świadczy opinia przywódcy Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” w powiecie pułtuskim, późniejszego posła Piotra Koczary, który uznał go, obok komendanta okręgu Stanisława Wyrwińskiego, za osobę, która oddała największe usługi „sprawie”⁷¹. Napierkowski wszedł w skład pierwszej rady powiatowej⁷², uprzednio był też radnym Rady Miejskiej w Pułtuskach działającej pod niemieckimi auspicjami⁷³.

Napisane przez Fortunata życiorysy i wspomnienia bardziej szczegółowo opisują jego działalność do momentu odzyskania niepodległości, lata II Rzeczypospolitej traktując bardzo zdawkowo. Z tego powodu odtworzenie jego losów w ostatnich dwóch dekadach życia napotyka pewne trudności. Wiadomo, że w 1919 r. wyprowadził się z Pułtusk prawdopodobnie do Warszawy. Nie służył w Wojsku Polskim z powodu „wady nogi”⁷⁴, podczas najazdu rosyjskiego w 1920 r. pełnił służbę w Straży Obywatelskiej m.st. Warszawy⁷⁵. Współpracował ze Stowarzyszeniem Robotników Chrześcijańskich w Płońsku⁷⁶. Do 1926 r. rodzina Napierkowskich mieszkała w Warszawie (ul. Targowa 62/151), lecz nie wiadomo, czym zajmował się wówczas Fortunat (być może założył zakład fotograficzny). Zachowała się legitymacja świadcząca, że w 1925 r. był słuchaczem Szkoły Filmowej „Kinema”⁷⁷. Dyrektorem tej szkoły aktorskiej był aktor Jan Baumritter, znany z filmu „Kule, które nie trafiają” z 1923 r. Zamiłowania aktorskie Fortunata potwierdziła jego siostrzenica Barbara z Burawskich Sklepkowska, która zapamiętała, że „wujek Fortunat był niski i łysy. Bardzo wesoły i dowcipny, o zacięciu aktorskim. Wielki patriota”⁷⁸. Co do wyglądu zewnętrznego, to w dowodzie osobistym z 1933 r. podano następujące informacje: włosy blond, twarz owalna oczy niebieskie, wzrost średni⁷⁹.

W październiku 1926 r. Napierkowscy powrócili do Pułtusk⁸⁰, zamieszkując przy ul. Stare Miasto 32, gdzie Fortunat otworzył zakład fotograficzny⁸¹.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ P. Koczara, dz. cyt., s. 325.

⁷² AFN, Życiorys 1.

⁷³ AFN, Pismo Rady Miejskiej w Pułtuskach do F. Napierkowskiego z informacją o wybraniu go przez Radę 13 maja na kandydata na ławnika przy Sądzie Okręgowym w Mławie, Pułtusk, 20 maja 1918 r.

⁷⁴ AFN, Życiorys 2.

⁷⁵ AFN, Zaświadczenie Komendy Straży Obywatelskiej m.st. Warszawy, 1 października 1920 r.

⁷⁶ AFN, Zaświadczenie prezesa Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich w Płońsku Olszewskiego i sekretarza Wojewódzkiego, 16 czerwca 1920 r. Zaświadczają, że stowarzyszenie posiada 309 członków (a z rodzinami 794 osoby). Okazicieli niniejszego zaświadczenia, Fortunat Napierkowski, jest upoważniony do zakupu i sprowadzania do Płońska na potrzeby stowarzyszenia różnych towarów, jak również do występowania do władz o przydział towarów dla stowarzyszenia.

⁷⁷ AFN, Legitymacja wystawiona 13 listopada 1925 r.

⁷⁸ G.M. Dzierżanowska, dz. cyt., s. 13.

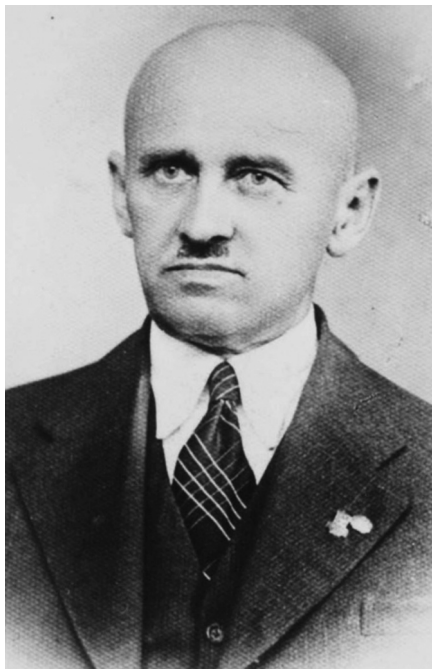
⁷⁹ AFN, dowód osobisty z 1933 r.

⁸⁰ AFN, Wyciąg z ksiąg ludności niestalej z 31 października 1926 roku.

⁸¹ AFN, Karta rzemieślnicza z 1929 r.

W poglądach politycznych był wierny Józefowi Piłsudskiemu i wspierał obóz sanacji. W 1930 r. został sekretarzem nowo utworzonego Zarządu Miejskiego Bezpartyjnego Bloku Wspierania Rządu, w 1934 r. został wybrany radnym Rady Miejskiej w Pułtusk⁸². Łącznie trzykrotnie był wybierany do Rady Miejskiej (1915, 1934 i zapewne 1927 r.), był także ławnikiem Zarządu Miejskiego⁸³. W listopadzie 1933 r. został członkiem Komisji Rewizyjnej Komitetu Lokalnego Funduszu Pracy w Pułtusk⁸⁴. W maju 1935 r. wojewoda warszawski na wniosek starosty pułtuskiego z maja tego roku powołał go w skład nowego Komitetu Lokalnego Funduszu Pracy w Pułtusk⁸⁵. W kwietniu 1935 r. ukończył Kurs Samorządowo-Społeczny zorganizowany przez Związek Peowiaków w Warszawie⁸⁶. W latach 30. XX w. zorganizował w Pułtusk Oddział Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Budowlanego i został jego pierwszym sekretarzem⁸⁷. W 1938 r. został członkiem Rady Obwodowej Obwodu Pułtusk Obozu Zjednoczenia Narodowego⁸⁸.

W dniu 6 sierpnia 1919 r. otrzymał „za pracę w Organizacji i walkę o niepodległość Ojczyzny” prawo noszenia odznaki Krzyż POW⁸⁹, a zarządzeniem Prezydenta RP z 22 grudnia 1932 r. został odznaczony Medalem Niepodległości⁹⁰. W 1936 r. w uznaniu zasług dla pułtuskiego rzemiosła otrzymał honorowe obywatelstwo cechu Stolarzy, Kołodziei i Rymarzy-Siodlarzy⁹¹.

Fot. 4. Fortunat Napierkowski w latach 20. XX w.

Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Pułtusk.

⁸² J. Szczepański, *W Polsce Odrodzonej 1918–1939*, [w:] A. Koseski, J. Szczepański (red.), dz. cyt., s. 244, 256.

⁸³ AFN, Życiorys 1 i Życiorys 2.

⁸⁴ AFN, Przewodniczący Komitetu do F. Napierkowskiego, Pułtusk, 30 listopada 1933 r.

⁸⁵ AFN, Wojewoda warszawski do F. Napierkowskiego, Warszawa, 28 października 1935 r.

⁸⁶ AFN, Zaświadczenie o ukończeniu kursu.

⁸⁷ AFN, Podziękowanie Zarządu Związku Związków Zawodowych Oddział w Pułtusk, 13 stycznia 1937 r.

⁸⁸ AFN, Przewodniczący Obwodu Pułtusk Józef Nodzykowski do F. Napierkowskiego, Pułtusk, 14 września 1938 r.

⁸⁹ AFN, Akt nadania odznaki, 6 sierpnia 1919 r.

⁹⁰ AFN, Komitet Krzyża i Medalu Niepodległości do F. Napierkowskiego, Warszawa, 22 grudnia 1932 r.

⁹¹ AFN, Odpis z protokołu posiedzenia cechu w dniu 18 października 1936 r.

Od 1930 r. wydawał dziennik „Express Mazowiecki”. Według Janusza Szczepańskiego miał on „charakter wybitnie prorządowy. Zamieszczał artykuły i informacje społeczno-polityczne, kulturalne, historyczne, sportowo-turystyczne i wiadomości z bieżącego życia mieszkańców”⁹². Józef Młodyński stawia „Expressowi” zarzut „antykościelności”⁹³, czego lektura pisma, moim zdaniem, nie potwierdza. Owszem, dostawało się duchowieństwu, jeśli krytykowało obecną Polskę. Napierkowski uważał bowiem, że jest to szerzenie defetyzmu społecznego i niewiary, w konsekwencji szkodenie państwu. Już sam fakt posiadania niepodległego państwa powinien być źródłem radości i siły do dalszej pracy. Swoje poglądy wyłożył w krótkim artykule pt. *U schyłku starego roku*, który wart jest przytoczenia w całości:

„Zastanawiając się nad tem, cośmy przeżyli i cośmy dokonali w dziedzinie naszych interesów ogólnopństwowych musimy przyjść do przekonania, że bilans w tym względzie upoważnia nas do radości. Tak, do radości. A my siłą przyzwyczajenia wracamy do czasów minionych, pełnych łez i zatruwamy się ponurą powagą i niewiarą. Czasy te minęły, minęły i nie powrócą, jeżeli sami ich nie sprowadzimy przez szerzenie niewiary, jak sprowadzili je ojcowie nasi przez Targowicę. Wiedzmy o tem, musimy to wiedzieć, że świat należy do ludzi pełnych wiary i pogody ducha. Owszem, trzeba zmierzyć odważnie głębie życia i jego przepaści, lecz nie lękajmy się, gdy będziemy mieli w duszy źródło, z którego możemy czerpać siły. Naród polski ma dzisiaj wszelkie powody do radości. Mamy swoje państwo, którego rozkwit jest nie tylko możliwy, ale pewny, podług oceny naszych przyjaciół zamorskich i naszych wrogów o miedzę. W krótkim czasie dokonaliśmy bardzo wiele, to więc powinno nam dać zaufanie we własne siły.

Zdobądźmyż się tylko na wiarę w naszą przyszłość, uwierzmy w siły nasze, odrzućmy szkodliwy pesymizm, nie lubujmy się w ponurych wieściach wyspanych z palca zapieckowych polityków z pod ciemnej starej gwiazdy. Wrogiem naszym niech będzie każdy upiorny prorok, co głosi jedno tylko obłudne proroctwo w rodzaju: «będzie jeszcze gorzej». Bądźmy, obywatelami dobrej woli. Spytajmy samych siebie: czy lepiej byłoby gdybyśmy nie mieli samoistnego bytu?

Cóż byśmy byli wariaci w chwilach takiego kryzysu wszechświatowego, o jakim świat nie słyszał. Kiedy Niemcy w stolicy swojej rzucają się na sklepy, rabują je i niszczą z okrzykiem: «Głód, głód!»! Kiedy Rosja, ten «śpichlerz Europy», koniny już nawet nie ma dla wyżywienia swych obywateli, nie mówiąc już o innych produktach. Kiedy bezrobocie światem idzie w milionowych rzeszach ludu. Rozważmy to bezinteresownie, a na pewno dojdziemy do przekonania, że choć u nas jest bardzo ciężko, jest to raj jeszcze w stosunku do tego, gdybyśmy nie mieli Polski. Zaczniemy rok 1931 z wiarą i radością, niech wzmocniony będzie w nas jasny męski pogląd na świat, bo on jest jedynie czynnikiem twórczym. Wolnymi musimy być nie fizycznie tylko, ale przede wszystkim z ducha. Bądźmyż więc nimi – i zwyciężajmy”⁹⁴.

⁹² J. Szczepański, *W Polsce Odrodzonej...*, dz. cyt., s. 327.

⁹³ J. Młodyński, dz. cyt., s. 199.

⁹⁴ F. Napierkowski, *U schyłku starego roku*, „Express Mazowiecki”, nr 19, 29.12.1930, s. 8.

Po wycofaniu się z wydawania gazety w październiku 1936 r. Napierkowski poświęcił się pracy w założonym przez siebie jeszcze w pierwszej połowie lat 30. XX w. (1934?) Biurze Pisania Podań do Władz Administracyjnych i Sądowych (Rynek 31 – tu od 1937 r. zamieszkał). Była to usługa ze wszelkich miar potrzebna miejscowej ludności, co sprawiało, że praca ta dawała mu „więcej niż skromne utrzymanie”⁹⁵.

Kiedy wybuchła II wojna światowa, Napierkowsky przenieśli się na jakiś czas do wsi Ponikiew. Jak wspominała Barbara Sklepkowska: „Kiedy Niemcy podpalili wieś, wujek dostał ataku serca. Leżał pod płotem, przy nim czuwała moja mama i ciocia. Przeżył, chociaż zły los go nie opuszczał”⁹⁶. Wróciwszy do Pułtuska, Napierkowsky zamieszkali przy ul. Senatorskiej 1. Dnia 25 listopada 1940 r. niemiecki burmistrz wyznaczył Napierkowskiego opiekunem domów pożydowskich przy ul. Senatorskiej (nr 1, 3, 5, 6, 9–13, 16?) i ul. Staszica (7 i 7'), odpowiedzialnym za utrzymanie w nich porządku i czystości⁹⁷. Gdy tylko jego stan zdrowia nieco się polepszył, w styczniu 1940 r. „Szary” znów podjął konspiracyjną służbę, wstępując do Organizacji Wojskowej, której komendantem był stary znajomy Józef Nodzykowski z Kacic⁹⁸.

Napierkowski nie wierzył w możliwość aresztowania go przez Niemców. Gdy 5 kwietnia 1940 r. siostra Teodora Burawska zaproponowała mu nocleg, aby uniknąć ewentualnej wizyty Gestapo, odparł: „Tośka, kto po mnie przyjdzie?”. Jednak następnego dnia „Niemcy przyszli po niego. Leżał chory. Kazano mu wstać. Obiecano szybki powrót do domu”⁹⁹. Tego samego dnia Napierkowskiego wraz z 58 innymi osobami (w tym dziesięcioma kobietami) z Pułtuska wywieziono do obozu przejściowego w Działdowie. Masowe aresztowania polskiej inteligencji przeprowadzono na podstawie zarządzenia Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 3 kwietnia 1940 r. jako „akcję prewencyjną przeciwko ruchowi oporu polskiej inteligencji”¹⁰⁰. Z Działdowa Fortunat został przetransportowany 18 kwietnia 1940 r. do obozu koncentracyjnego w Dachau. Tu w trzeciej dekadzie maja przeprowadzono segregację więźniów. Więzień Stefan Rzemek pisał: „Pracownicy umysłowi skazani byli na wyjazd do kamieniołomów na ciężką wyniszczającą pracę w Mauthausen-Gusen. Pracownikom innych zawodów nieumysłowych przysługiwało pozostanie w Dachau. Kto się zorientował, że praca w kamieniołomach, to niechybna śmierć, podawał fałszywy zawód – rzemieślnika. [...] Kto zaryzykował, ten wygrał [...]”¹⁰¹. Napierkowski, choć znał rzemiosło stolarskie i fotograficzne, nie zaryzykował. Dlatego też 25 maja – ostatniego dnia swego ży-

⁹⁵ AFN, Życiorys 2.

⁹⁶ G.M. Dzierżanowska, dz. cyt., s. 13.

⁹⁷ AFN, Pismo Burmistrza do F. Napierkowskiego, Pułtusk, 25 listopada 1939 r.

⁹⁸ AFN, Zaświadczenie byłego komendanta OW Józefa Nodzykowskiego, Pułtusk, 1 grudnia 1947 r.

⁹⁹ G.M. Dzierżanowska, dz. cyt., s. 13.

¹⁰⁰ M. Przeglądka, *Akcja Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejencji ciechanowskiej. Aresztowani i deportowani do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w kwietniu 1940 roku*, Warszawa 2020, s. 115.

¹⁰¹ I. Kurowska-Lachowska, *W szponach nadludzi*, oprac. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2021, s. 236.

cia – załadowano go, wraz z ponad tysiącem innych więźniów, do pociągu towarowego, który odjechał do Mauthausen. Według relacji Ludwika Waśniewskiego transport przybył do stacji kolejowej Mauthausen jeszcze przed zmrokiem, ale Niemcy kazali przejechać jeszcze cztery stacje, a potem wrócić. Przyszykowali dla więźniów marszobiegi w całkowitych ciemnościach do odległego o 6 km od stacji kolejowej Gusen. Co gorsza, przed wyjazdem z Dachau więźniom zabrano obuwie skórzane, w zamian dając im drewniak. W takim obuwiu 58-letni Napierkowski z wadą nogi nie miał wielkich szans. „Trudno było biec w drewniakach, w jakie nas zaopatrzone w Dachau, i trzymać szyk piątkowy. Co chwila ktoś się przewracał, a na niego osłepieni reflektorami padali inni więźniowie. Tworzyły się zatory, na co czekali biegnący z boku esesowcy, którzy porządkowali szyki piątkowe kolumny za pomocą kolb karabinów i psów. Jadący zaś z tyłu samochód ciężarowy najeżdżał na więźniów leżących, którzy po przewróceniu nie zdążyli się szybko podnieść, lub biegnących w końcu kolumny, miażdżąc ich kołami. W taki sposób zginął pierwszy pułtuszczyk Fortunat Napierkowski, został zatrotnięty w czasie tej krwawej podróży z Mauthausen do Gusen” – wspominał Waśniewski¹⁰².

Anna Napierkowska dostała 28 maja telegram podpisany przez komendanta obozu Franza Ziereisa z informacją o śmierci męża i z fałszywą informacją, że zmarł tego właśnie dnia. Ziereis informował także, że jeśli chce zobaczyć ciało męża, musi w ciągu 24 godzin powiadomić o tym telegraficznie przez policję, co Anna uczyniła. Jeszcze tego samego dnia pułtuskie Gestapo poinformowało, że nie ma zastrzeżeń co do jej wyjazdu, ze względu jednak na brak znajomości języka niemieckiego wyznacza Annie towarzyszkę w postaci Bronisławy Szymańskiej z Pułtusa. Do wyjazdu jednak nie doszło, a komendant obozu poinformował 5 czerwca, że zlecił już, by urna z prochami Fortunata oraz jego rzeczy były wysłane do Pułtusa. Okazało się jednak, że trzeba zapłacić 3,12 Reichsmarki (Rm) za przesłanie urny, a gdy Anna Napierkowska taką kwotę zapłaciła, to została poinformowana, że koszt wzrósł do 4 Rm. Gdy wpłaciła jeszcze 1 Rm, nadpłatę 12 fenigów zwrócono jej w postaci znaczka pocztowego o tej wartości¹⁰³. Urna z prochami – czy Fortunata? – trafiła jednak do Pułtusa, gdzie została złożona w grobie na cmentarzu św. Krzyża.

Aneks źródłowy

Fortunat Napierkowski, *Prace niepodległościowe w Pułtuskach i okolicy od 1889 r.*

[1] Wierzę, że i do 1889 r. istniały w Pułtusku i okolicy myśli niepodległościowe, gdyż od czasu do czasu dały się słyszeć sprzeciwy różnych obywateli przeciwko uciskowi tutejszych władz. Nie były to jednak skoordynowane poczynania, raczej – wybuchy obywateli, mniej lub więcej uświadomionych, a raczej budzących na ową chwilę świadomość polską. Wybuchy w ślepej uliczce miasteczka

¹⁰² Tamże, s. 238.

¹⁰³ AFN, Korespondencja z instytucjami niemieckimi, 1940 r.

szkodzące samym obywatelom, a nie budzące głębszych ech. Myśl jednak już była, bo skądże by się wzięła wśród dzieci drugiego oddziału szkoły elementarnej miejskiej w Pułtusk? Pamiętam – chłopcy drugiego oddziału tej szkoły w 100% czuli się Polakami i czuli krzywdę Ojczyzny. Zmusił ich do tego i kazał kochać Polskę historyk rosyjski Łłowajski¹⁰⁴. Gdy w drugim oddziale – trzecim roku nauki – dostaliśmy tę sławetną historię, gdzie powiedziano jest, że Kozacy obronili Wiedeń i chamsko opisana jest rzeź Pragi przez Suworowa, zbuntowali się chłopcy: powykładali oczy wszystkim figurom w podręczniku. To nas zmusiło do zastanowienia się w ogóle nad historią Polski i do szukania wiadomości o Polsce. Różne zakazane książki przynosili Czesław Wasiewicz¹⁰⁵, Witold i Konrad Wierzbowski¹⁰⁶, Wacław Śniegocki¹⁰⁷ i niżej podpisany. Jednocześnie punktem honoru było mieć z historii rosyjskiej nie wyżej trzy i nie nazywać historii rosyjskiej „ojczystą”.

¹⁰⁴ Dymitr Iwanowicz Łłowajski (1832–1920) – autor m.in. podręcznika *Краткие очерки русской истории. Къясъ сѣмъуево возроста*, który, mimo tłumaczenia na język polski w 1867 r., w szkołach Królestwa Polskiego był używany w wersji rosyjskiej – szerzej zob. M.M. Przeciszewska, *Naród, imperium, narracja. Podręczniki do historii Dymitra Łłowajskiego jako narzędzie rosyjskiej „polityki cywilizacyjnej” w Królestwie Polskim*, „Slavia Orientalis” 2015, t. LXIV, nr 1, s. 35–50.

¹⁰⁵ Czesław Filip Wasiewicz – ur. w Pułtusk w 1883 r., syn lekarza powiatowego Józefa i Aleksandry z Pancerów (jego brat Aleksander został po odzyskaniu niepodległości również lekarzem powiatowym w Pułtusk). Studiował ogrodnictwo na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1918 r. poślubił w parafii św. Aleksandra w Warszawie Jadwigę Drozdowską. Pracował wówczas jako instruktor ogrodnictwa w Łowiczu, wykładający także w tamtejszej szkole rolniczej. W drugiej połowie lat 20. kierownik Wydziału Ogrodnictwa Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie (ul. Kopernika 30). Autor publikacji *Zakładanie i prowadzenie ogródka owocowego. Drzewka zwykle i karłowe*, Warszawa 1935.

¹⁰⁶ Teofil Witold Wierzbowski (1883–1956) – urodzony w Kolnie, ukończył szkołę techniczną w Warszawie, w latach 1906–1923 przebywał w Brazylii, m.in. pracując tam przy budowie linii kolejowej. W 1911 r. w Kurytybie poślubił Felicję Zielińską. Był współzałożycielem i sekretarzem Komitetu Obrony Narodowej w Kurytybie. Za swoją działalność niepodległościową został uhonorowany Krzyżem Legionowym i Medalem Niepodległości. Po powrocie do Polski w 1923 r. początkowo zamieszkał w Pułtusk, a następnie wyjechał na Górny Śląsk, gdzie, dzięki swemu bratu Konradowi, otrzymał pracę w górnictwie. W latach 1929–1951, z przerwą w okresie okupacji, pełnił funkcję kierownika ruchu powierzchni w kopalni „Barbara”. Zmarł w Chorzowie – zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Teofil_Witold_Wierzbowski [dostęp: 21.12.2024].

Jego młodszy brat Konrad (1886–1964) był absolwentem Akademii Górniczej w Leoben w Austrii (1921 r.) i pracował w okresie II Rzeczypospolitej w polsko-francuskiej spółce SKARBOFERME (Polskie Kopalnie Skarbowe na Górnym Śląsku Spółka Dzierżawna S.A. w Katowicach) jako inżynier górnictwa w kopalni Bielszowice, a następnie w latach 30. XX w. w kopalni Knurów (kierownik ruchu powierzchni). Odznaczony w 1929 r. Złotym Krzyżem Zasługi za działalność kulturalno-narodową. Po II wojnie światowej pracował w Departamencie Produkcji Ministerstwa Górnictwa, a potem w Wyższym Urzędzie Górniczym w Katowicach.

¹⁰⁷ Wacław Śniegocki (1881–1956) – ur. w Różanie, syn Aleksandra, właściciela majątku ziemskiego, a potem apteki i składu aptecznego w Pułtusk, i Łucji Zuzanny Kalinowskiej, jego bratem był Stanisław – burmistrz Pułtusk w latach 1919–1924. W 1912 r. poślubił w Pułtusk Jadwigę Zofię Janicką. Przed I wojną światową pracował m.in. jako pomocnik leśniczego we wsi Dąbek w parafii Brześć Litewski, po odzyskaniu niepodległości pracował prawdopodobnie w Ostrołęce jako inżynier dystansu wodnego Narwi, a potem w Powiatowym Zarządzie Drogowym w Pułtusk. W 1953 r. odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi. Pochowany na cmentarzu św. Krzyża w Pułtusk.

W trzecim oddziale szkoły tej zaczęły się awantury polityczne: chłopcy nie chcieli śpiewać „Mnogi leta” i „Boże, caria chrań!”¹⁰⁸. Za to, bez wymawiania się bólem głowy czy zębów, dostał w twarz od nauczyciela Hirsza¹⁰⁹ na śpiewach Bolesław Mieszkowski, później ksiądz¹¹⁰. Pomiedzy chłopcami istniała umowa: nie mówić po rosyjsku pomiędzy sobą w żadnym wypadku, a w kościele na obowiązkowym nabożeństwie nie zwracać się do nauczyciela po rosyjsku z prośbą o zezwolenie wyjścia. Tak Tarnowski, uczeń drugiego oddziału, w kościele oddał naturalną potrzebę w ubranie, aby nie zwracać się do nauczyciela. Był to rok 1892. Od roku 1894 po skończeniu szkoły rozszedłem się z kolegami, lecz kontakt istniał zawsze¹¹¹.

W 1899 r., po uprzednim omówieniu z różnymi kolegami, zeszliśmy się na konspiracyjnym zebraniu: Puchalski Wincenty¹¹², Wiesiołek Wincenty¹¹³, Kiljański Franciszek¹¹⁴, Brzozko Stanisław¹¹⁵ – dziś żyjący, i Marks Jan¹¹⁶, Piotrowski Czesław¹¹⁷, Piotrowski Leopold¹¹⁸, Sobolewski Ignacy¹¹⁹ i Sokołowski Jan¹²⁰ – już zmarli, po to, aby definitywnie zawiązać organizację niepodległościową. Ponieważ na skutek uprzednich już rozmów z wymienionymi kolegami napisałem statut stowarzyszenia pt. „Maska”, przysięgę i wykonałem pieczęć organizacyjną, po krótkiej

¹⁰⁸ Właściwie „Mnogaja leta” (Na długie lata) – pieśń śpiewana rodzinie carskiej, przedstawicielom władz, solenizantom i jubilatom. „Boże, caria chrań!” (Boże, zachowaj cara!) – hymn Rosji w latach 1833–1917.

¹⁰⁹ Zygmunt Hirs (Hirsch) – wywodził się z rodziny niemieckich kolonistów, ewangelików. Urodził się w 1865 r. w Marianowie, był synem nauczyciela Fryderyka Wilhelma i Leopoldyny Draber, w pierwszej ogólnej szkole miejskiej w Pułtuskach nauczał co najmniej od roku 1887.

¹¹⁰ Bolesław Mieszkowski (1883–1935) – ur. w Pułtuskach, syn urzędnika Pułtuskiej Kasy Powiatowej Stanisława i Filipiny z Rutkowskich. Absolwent plockiego seminarium oraz Akademii Duchownej w Petersburgu. Po święceniach w 1905 r. był wikariuszem w parafiach: Wierchnia, Sierpc, Dzierzgowo, Baranowo i Rosochate, w latach 1925–1935 był proboszczem w Broku, gdzie zmarł – zob. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo diecezji plockiej. Wiek XX*, t. 1, cz. 2, Płock 2008, s. 240–241.

¹¹¹ Według akt śledztwa prowadzonego przez pułtuską żandarmerię powiatową Napierkowski ukończył miejską szkołę elementarną w 1895 r. – zob. APW OP, ZZZPiP, sygn. 182, k. 7v.

¹¹² Prawdopodobnie mowa o Wincentym Puchalskim, urodzonym w Pułtusku w 1881 r., synu robotnika Franciszka i Marianny z Duryaszów.

¹¹³ Wincenty Wiesiołek (1871–1945) – ur. w Pułtusku, syn murarza Józefa i Moniki ze Stepnowskich. W 1904 r. poślubił w Pułtusku Marcjanę Czajkowską. Pracował jako murarz. Brat cioteczny Franciszka Kiljańskiego.

¹¹⁴ Franciszek Kiljański – ur. w Pułtusku w 1883 r., syn murarza Stanisława i Honoraty z Wiesiołków. W 1910 r. poślubił w Pułtusku Władysławę z Cywińskich. Pracował jako murarz. Brat cioteczny Wincentego Wiesiołka.

¹¹⁵ Stanisław Brzozko (Brzóska) – ur. w Pułtusku w 1882 r., syn krawca Andrzeja i Marianny z Przygodzkich. W 1908 r. poślubił w Pułtusku Anielę Dygowską. Prowadził zakład krawiecki.

¹¹⁶ Jan Antoni Marks – ur. w Pułtusku w 1881 r., syn szewca Jana i Emilii z Purzyckich. W 1907 r. zawarł związek małżeński w Pułtusku z Heleną Matyjęwską. Prowadził zakład szewski.

¹¹⁷ Czesław Jan Piotrowski – ur. w Pułtusku w 1883 r., syn kołodzieja Władysława i Bronisławy z Płońskich.

¹¹⁸ Leopold Piotrowski – ur. w Pułtusku w 1882 r., syn zduna Antoniego i Katarzyny z Zajelskich. W 1907 r. poślubił w Szwelicach Genowefę Mariannę Lawendowską. Pracował jako murarz.

¹¹⁹ Ignacy Sobolewski (1877–1914) – ur. w Pułtusku, syn zduna Jana i Agnieszki z Giemzińskich. W 1902 r. ożenił się w Pułtusku z Julią Karpińską. Pracował jako zdun, potem stał się właścicielem kamienicy.

¹²⁰ Nie udało się ustalić, o którym Janie Sokołowskim jest mowa.

dyskusji na zebraniu odbytym w miesiącu sierpniu 1899 r. w brogu¹²¹ u Puchalskiego Wincentego przy dawnej ulicy Telegrafnej, a obecnie 17 sierpnia w Pułtusk (gdzie obecnie stoi budynek Powiatowego Zarządu Drogowego) związaliśmy się przysięgą i tak powstało stowarzyszenie „Maska”. Zaraz też wybraliśmy: kierownika F. Napierkowskiego i skarbnika W. Puchalskiego. Cel stowarzyszenia – budzenie ducha niepodległościowego, zasięg – miasto Pułtusk. Tak przeszedł 1899 r., z tym, że w parę tygodni po pierwszym zebraniu przystąpił do organizacji Gliński Jan¹²² i on to sprowadził pierwszy transport „Polaka” przez księgarza Szczepkowskiego w Warszawie (Aleje Jerozolimskie, hotel Polonia)¹²³. Pierwszy transport składał się ze 100 egzemplarzy. Organizacja powiększała się i krzepła, szczególnie po otrzymaniu bibuły, lecz kontaktu żadnego z żadną organizacją nie mieliśmy. W 1899 r. organizacja miała 5 nadkompletnych dziesiątków [s] ludzi [w] 100% pewnych. W tymże roku wstąpił do organizacji Mosakowski Stanisław, który już od początku obijał się przy nas, lecz jako bardzo młody nie mógł być przyjęty.

W 1900 r. organizacja powiększyła się, gdyż kolportaż „Polaka” szedł rażno i powiększał się. I organizacja wyrzała na wieś. [2] Mieliśmy już ludzi: w Grabówcu – Jan Deptuła¹²⁴, w Kacicach – Stanisław Deptuła¹²⁵, w Brodowie-Witach – Skoroszewski Piotr¹²⁶, w Lipnikach Starych – Kościk Ignacy¹²⁷, w Borsukach – Kalinowski Stanisław, w Drwałach – Zawrot. Ludzie nasi byli to 100% pewni i gorliwi pracownicy. Organizacja „Maska” rosła i dała się odczuwać w potrzebach wystąpień zewnętrznych. Aby zyskać możliwość pozorowania zebrań, prawie wszyscy stowarzyszeni w Pułtusk wstąpili do chóru kościelnego, usuwając z tegoż chóru element niepewny. Dało to nam wielką swobodę ruchu i skład bibuły na kościele. Jeszcze w roku 1900 zetknęliśmy się z przybyłym do Pułtuska

¹²¹ Bróg – ruchomy daszek ze słomy na czterech słupkach (bez ścian) osłaniający od deszczu siano.

¹²² Jan Gliński (1880–1941) – ur. w Pułtusk, syn tokarza Kazimierza i Bronisławy z Suskich. W 1910 r. poślubił w Pułtusk Helenę Michalinę Kozarzewską. Na początku XX w. pracował w jednej z warszawskich księgarni, następnie sam założył księgarnię stanowiącą w okresie I wojny światowej punkt kontaktowy POW. W 1915 r. założył kino „Olimp”. Zamordowany w obozie Mauthausen-Gusen – zob. T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, dz. cyt., s. 85.

¹²³ Miesięcznik „Polak” ukazywał się od października 1896 r. w Krakowie, wydawany przez Ligę Narodową. Skierowany był głównie do chłopów. Księgarnia Nakładca Mateusza Szczepkowskiego posiadała zarazem własne wydawnictwo publikujące co roku wiele pozycji książkowych.

¹²⁴ Jeden z licznie rozrodzonej rodziny Deptułów w Grabówcu. W latach 1848–1881 urodziło się w tej wsi czterech Janów Deptułów, z tego trzech dożyło wieku dorosłego.

¹²⁵ Stanisław Deptuła (1879–1947) – ur. w Kacicach, syn gospodarza Łukasza i Balbiny z Łopionów. W 1900 r. poślubił Eleonorę Wardę z Płocochowa. Działacz ludowy, w późniejszym okresie członek Polskiego Stronnictwa Ludowego, poseł na sejm RP w latach 1929–1930 z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (zastąpił Maurycego Zdzisława Jaroszyńskiego, który zrzekł się mandatu).

¹²⁶ Piotr Skoroszewski (1869–1919) – urodził się i zmarł bezzennie w Brodowie-Witach, gdzie prowadził gospodarstwo rolne.

¹²⁷ Ignacy Kościk – ur. w 1852 r. w Gościejewie, syn gospodarza Franciszka i Magdaleny z Obludków, po ślubie w 1877 r. z Rozalią Grabowską z Białowieży zamieszkał w Lipnikach Starych, gdzie prowadził gospodarstwo rolne.

Dąbrowskim Włodzimierzem¹²⁸, dependentem notarialnym, który był zorganizowany w Łomży w Towarzystwie Oświaty Narodowej¹²⁹. Ten nawiązał nas z sekretarzem Sądu Gminnego w Pułtusk Janem Lewandowskim¹³⁰, członkiem N[arodowej] D[emokracji], późniejszym posłem, sędzią.

W 1901 r. postanowiliśmy wystąpić zewnątrznie: ówczesny zarząd Straży Ogniowej w Pułtusk na polecenie i z namowy Wszechrosyjskiego Zjednoczenia Straży Pożarnych¹³¹ nosił się z myślą wprowadzenia w miejscowej straży rosyjskiej komendy i odznak – przy zmianie statutu. Stowarzyszeni w „Masce” wstąpili do Straży Ogniowej – ile tylko było w możliwości ze względu na umundurowanie – i prowadzili uświadamiającą robotę. Strażacy byli jednak pod wpływem ówczesnego zarządu straży za przyjemności majówkowe itp., a wskutek tego zarząd straży o wszystkich naszych ruchach był poinformowany przez swoich ludzi. Jednak na balu strażackim w miesiącu wrześniu 1901 r. postanowiliśmy wystąpić, nie bacząc na skutki, a tym bardziej, że na balu tym zwykle byli zaproszeni wyżsi urzędnicy moskale. Podczas balu Wiesiołek Wincenty, jako najpoważniejszy z nas, wystąpił z przemówieniem wyjaśniającym rusyfikatorskie zamiary zarządu i nawoływał do baczności. Niektórzy z zarządu, a szczególnie kapelmistrz, nie chcieli dopuścić do uchwały¹³². Kapelmistrz kazał orkiestrze grać. Orkiestra odmówiła. Walił tylko w bęben Iwanowski, kominiarz, gdyż był zależny od kapelmistrza i niezorganizowany, i Piotrowski, basista, gdyż był ograniczony do tego stopnia, że „naczalstwo” całował w ręce – także niezorganizowany. Podburzony ogół strażacki rzucił się na stowarzyszonych w „Masce”, lecz my hałasowaliśmy głośniejsz od bębna i basu, lecz że byliśmy w mniejszości wyparto nas z lokalu starego teatru na dwór¹³³. Wtedy skutecznie zbombardowaliśmy kamieniami lokal balu. W krótkim czasie kazano złożyć nam mundury. Nikt nie złożył. Dopiero

¹²⁸ Raczej w roku 1903. Włodzimierz Dąbrowski (1881–1958) – ur. w Morusach (par. Knyszyn), syn Wincentego i Eugenii z Rutkowskich. Pracował jako pomocnik notariusza w urzędzie hipotecznym w Łomży (tu w 1903 r. zawarł związek małżeński z Antoniną Bronowicz), a od wiosny 1903 r. jako zastępca notariusza powiatowego w Pułtusk. Początkowo znajdował się pod wpływem narodowej demokracji, w 1904 r. wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej, od 1916 r. w Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, potem działał w Komunistycznej Partii Polski, Narodowej partii Chłopskiej, Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, podpułkownik Wojska Polskiego. Po II wojnie światowej pełnił m.in. funkcję kierownika Centralnego Archiwum Wojskowego. Pochowany na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach – zob. T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, dz. cyt., s. 56.

¹²⁹ Towarzystwo Oświaty Narodowej – tajna organizacja powołana do życia w 1899 r. przez Ligę Narodową, od 1905 r. Polska Macierz Szkolna.

¹³⁰ Jan Paweł Lewandowski (1860–1933) – ur. w Regiminie, syn ekonoma Aleksandra i Józefy z Danielewiczów. Pisarz, następnie sekretarz sądowy i sędzia. Poseł z ramienia Narodowego Zjednoczenia Ludowego do Sejmu Ustawodawczego 1919–1922. Pochowany na cmentarzu parafialnym w Wyszkwowie. Jego biogram w: T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, dz. cyt., s. 168 zawiera elementy biografii zarówno jego własnej, jak i jego syna Jana, podpułkownika WP i senatora RP.

¹³¹ Właściwie Cesarsko-Rosyjskie Towarzystwo Pożarnicze.

¹³² Kapelmistrzem był w latach 1900–1915 Władysław Fijałkowski, z zawodu kominiarz.

¹³³ Budynek starego teatru stał przy obecnej siedzibie Banku Spółdzielczego w Pułtusk przy rondzie Prezydenta Ryszarda Kaczorowskiego.

przez sądy i przez policję odebrano nam mundury i wykreślono ze straży. To było nasze pierwsze wystąpienie na zewnątrz. Ogół strażacki jednak obudził się i nie zgodził na rusyfikatorskie nowinki; i tak pozostała straż przy dawnej komendzie i mundurach, pomimo kuszących obietnic odszkodowania za szkody przy akcji pożarowej, ubezpieczenie na życie itp.

W 1902 r. nic szczególnego nie zaszło oprócz tego, że Dąbrowskiego Włodzimierza rosyjscy oficerowie pocięli szablami na ulicy¹³⁴. Przy tym zajściu nie byłem, lecz wynikało ono z przyczyny brutalności oficerów przy wymijaniu się na chodniku. O tym zajściu pisaliśmy do „Polaka”. Miałem takie wrażenie, że „Maska” zorganizowała wszystką młodzież rzemieślniczą męską i wielu ludzi w wieku średnim, naturalnie ludzi pewnych, i z konieczności wychodziła coraz liczniej na okoliczne wsie.

W 1903 r. nastąpiło połączenie „Maski” z organizacją uczniowską przy pułtuskim gimnazjum, co odbyło się wiosną w tym roku pod wsią Lipniki w obecności obu zarządów. Ze strony „Maski”: Napierkowski, Puchalski, Gliński, Mosakowski, Wiesiołek, ze strony uczniowskiej: Wierzbowski Konrad, Henrykowski Adam¹³⁵, Załęski Antoni¹³⁶, Giełżyński Witold¹³⁷ i Topoliński¹³⁸. Połączenie odbyło się bardzo uroczystie. W tym roku, wkrótce po połączeniu, zorganizowaliśmy kursy dla instruktorów propagandy niepodległościowej i nauczycieli szkół tajnych. Kursistami byli [członkowie] „Maski”, wykładowcami uczniowie klasy: 6, 7, 8. Lekcje odbywały się wieczorem w różnych lokalach. Uczni przyprawdzaliśmy do lokalów w cywilnych ubraniach pod ochroną i tak odprowadzaliśmy. Kursistów bywało do 20. Wykładowców 6. Dzielnie to pomogło sprawie, gdyż założyliśmy dziesiątki nielegalnych szkół i drugie tyle spółek, kół rolniczych i kół „Maski”.

[3] Przeciw działaliśmy Towarzystwu Narodowej Trzeźwości – we wszystkich herbaciarniach tego towarzystwa w Pułtusk i okolicy, zakładając do ich pisma „Oświata” naszego „Polaka”, którego przychodziło już w owe czasy 500 egzem-

¹³⁴ Sam W. Dąbrowski w swoich wspomnieniach nie wspomina o tym wydarzeniu.

¹³⁵ Adam Henrykowski (Hendrychowski) – ur. w Pułtusk w 1885 r., syn ślusarza, potem kupca Józefa i Marianny z Jaśkiewiczów. Henrykowsy prowadzili sklep z kapeluszeniami na rynku. Jego babka ojczysta Honorata wywodziła się ze znanej pułtuskiej rodziny Hasselbergów.

¹³⁶ Antoni Załęski – syn małego gospodarza spod Różana, wiceprezes w pierwszym zarządzie uczniowskiej organizacji konspiracyjnej, następnie prezes i skarbnik, w latach 30. XX w. wójt gminy Sieluń; wg W. Giełżyńskiego, dz. cyt., s. 155–157 był to chłopiec „stateczny, umiarkowany w poglądach”, „najbardziej związany ideowo z organizacją narodowo-demokratyczną”. Jeden z głównych organizatorów strajku w 1905 r. w pułtuskim gimnazjum.

¹³⁷ Witold Giełżyński (1886–1966) – ur. w Krasnymstawie. W 1902 r. został relegowany z gimnazjum w Lublinie i rozpoczął naukę w Pułtusk. W zarządzie pułtuskiej organizacji uczniowskiej pełnił funkcje prezesa i skarbnika. W 1905 r. wyrzucony ze szkoły za organizację strajku, naukę dokończył w Warszawie. Później znany dziennikarz i publicysta. Napisał wspomnienia z okresu nauki w Pułtusk. Zmarł w Warszawie i został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim.

¹³⁸ Józef Bonawentura Topoliński – ur. w Płocku w 1886 r., syn nauczyciela Pawła i Zuzanny z Refflerów. Wydalony z gimnazjum plockiego rozpoczął naukę w Pułtusk, gdzie zaangażował się w działalność konspiracyjną. W 1915 r. poślubił w Płocku Janinę Bajer. Jego ojciec w 1905 r. otworzył prywatne progimnazjum, które przekazał w zarząd Polskiej Macierzy Szkolnej.

plarzy¹³⁹. Bibułą zawsze kierował Gliński, gdyż pracował w rosyjskiej księgarni Karbasnikowa w Warszawie¹⁴⁰. Organizacja rozrastała się na wsi do tego stopnia prędko, dzięki pomocy naszych ludzi ze wsi, że w kościele w Pokrzywnicy, gmina Kozłowo powiatu pułtuskiego, ks. Orłowski¹⁴¹ – zorganizowany już – na twardej jesieni 1903 r. w obecności mnie i Dąbrowskiego Włodzimierza, wieczorem przy zapalonych wszystkich świecach w wielkim ołtarzu, przyjął przysięgę od 32 nowo wstępujących włościan z Pokrzywnicy i najbliższej okolicy. Oprócz „Polaka” kolportowaliśmy pisma Towarzystwa Oświaty Narodowej. W tymże roku odbyła się pierwsza masówka w lesie lipnickim, na której stawilo się ponad 1000 zorganizowanych – przeważnie z naszego powiatu. Przewodniczył zebraniu Szaniawski z Zegrzynka, starszy już człowiek¹⁴². Zebranie odbyło się szczęśliwie. Wiele głosów dopominało się akcji śmielszej – zewnętrznej. Szczególnie pamiętam Piotra Żebrowskiego z Brodowa-Witów. Poległ on pod Cieksynem w 1918 r.¹⁴³

W 1904 r. wystąpił ze związku Dąbrowski Włodzimierz, wstępując do PPS, a później do SD¹⁴⁴. Rozłamu żadnego nie było i poza Dąbrowskim nikt nie wystąpił. Od tego też roku siłą rzeczy wyszliśmy z obchodami narodowymi na ulicę, a co roku akcja przybierała na sile.

W 1905 r. podczas obchodu w Pułtusk połączyliśmy się z PPS na to jedno wystąpienie i ufundowaliśmy sztandar. W tymże roku zetknęliśmy się ze studentem

¹³⁹ Mowa o Pułtuskim Komitecie Opieki nad Trzeźwością Ludową. Komitety, powstałe w 1898 r., jako organy administracji rosyjskiej pod pretekstem dbania o zapobieganie alkoholizmowi zajmowały się rusefikacją społeczeństwa. Służył temu m.in. kolportaż pisma „Oświata” wydawanego przez kancelarię generał-gubernatora warszawskiego – zob. M.M. Przeciszewska, *Tygodnik ilustrowany „Oświata” jako narzędzie formowania „cesarskiego chłopca” w Królestwie Polskim w latach 1900–1905*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2015, t. XLVI, s. 197–219.

¹⁴⁰ Warszawska filia wydawnictwa i księgarni Mikołaja Pawłowicza Karbasnikowa (1852–1921) założonych w 1876 r. Pozostałe księgarnie znajdowały się w Moskwie, Petersburgu i Wilnie.

¹⁴¹ Józef Kazimierz Orłowski (1863–1931) – ur. w Miączynie Małym, par. Szreńsk. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1889 r. Pracował jako wikariusz w Sarbiewie, Pomiechowie i Ciechanowie. W latach 1896–1899 proboszcz parafii Krajkowo, 1899–1902 Pawłowo, 1902–1905 Pokrzywnica, 1905–1907 Ligowo – tu zasłynął z antyrosyjskich kazań, nakazania nauczania w szkole ludowej tylko w języku polskim oraz zachęcania dzieci do podarcia rosyjskich podręczników, za co został karnie przeniesiony do parafii Zielona (1907–1916); następnie pracował także jako proboszcz w Grudusku (1916–1920) i Janowie (1920–1931) – zob. M.M. Grzybowski, dz. cyt., t. 2, Płock 2010, s. 270–271.

¹⁴² Mowa o Zygmuncie Szaniawskim (1852 Jackiewice–1929 Warszawa) – synu Juliana i Teresy, który poślubił Wandę z Wysłouchów. Od 1880 r. był zarządcą folwarku i młyna w Zegrzynku, następnie został właścicielem majątku Zegrzynek. Ojciec znanego dramatopisarza Jerzego (1886–1970).

¹⁴³ Piotr Pankracy Żebrowski (1886–1920) – ur. w Brodowie-Witach, syn gospodarza Adama i Walentyny ze Skoroszewskich (jego wujem był wyżej wspomniany Piotr Skoroszewski). Zaangażowany w działalność niepodległościową, działacz ludowy, członek POW. W 1920 r. na ochotnika zgłosił się do Wojska Polskiego. Służył w 9. kompanii 201. ochotniczego pułku piechoty. Poległ 15 sierpnia 1920 r. (nie w 1918 r., co jest pomyłką autora) w bitwie pod Cieksynem. Pochowany na cmentarzu parafialnym w Winnicy – więcej zob. <https://www.facebook.com/dawny.nasielsk/posts/pfbid0dxjKu7fR6qxvibiKr1BjwvmigShrZihG1v8RHmaF8QFFZDHfg1LbLMua1tqeLUQdl/> [dostęp: 23.12.2024].

¹⁴⁴ Tj. do Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL).

Juszczakowskim Kazimierzem – „Strzechą”¹⁴⁵ i ten spowodował wstąpienie stowarzyszonych „Maska” do NZR, co łatwo przeszło, gdyż „Maska” była na to przygotowana, aby nawiązać kontakt z dużą organizacją – ideowo bliską. Z tą chwilą osłabł kontakt z ND i już tylko przez delegatów braliśmy udział w zebraniach zarządu. Stała się zaraz dobrze sprawą bibuły, gdyż oprócz „Polaka” otrzymywaliśmy: „Kilińskiego”, „Pochodnię”, „Robotnika Polskiego”, „Dzwignię Polską”¹⁴⁶. Dostawa bibuły szła dobrze – zawsze przez Glińskiego, który przeważnie miał skład bibuły w księgarni Karbasnikowa, gdzie dziś Księgarnia Wojskowa. Wsypy nigdy nie miał, lecz jeden raz w lokalu głównego składu bibuły w Al. Jerozolimskich byłby wpaść razem ze składem.

Od 1905 r. do 1913 r. ja kilka razy byłem kierownikiem organizacji, zawsze wtedy, gdy brała górę lewica nasza.

W roku 1907 mieliśmy piątkę bojową¹⁴⁷, lecz po zaprawieniu się w strzelaniu i wykonaniu dwóch robót: wyrzuceniu z kościoła pomnika Dybicza i zburzeniu tablicy cudownie ocalonego cara Aleksandra, niejaki Bolesław Szmidt¹⁴⁸ – prawica narobił hałasu, że szykujemy zamach na obrusiciela dyrektora Niedioszewa¹⁴⁹ i nauczyciela Nikiforowa, i Warszawa bojówkę rozwiązała. Mieliśmy ludzi pięciu: Napierkowski, Kiljański, Brzozko, Gryc¹⁵⁰, Mosakowski. Przy jednej robocie brał udział Jan Lewandowski, obecnie pułkownik i senator – Warszawa, [ul.] Śmiała¹⁵¹.

¹⁴⁵ Kazimierz Juszczakowski ps. „Strzecha” (1884–1969) – ur. we wsi Bolesławiec w powiecie wieluńskim, syn Hipolita, urzędnika pocztowego, i Ludwika z Langnerów. W 1902 r. rozpoczął studia na Wydziale Chemii Politechniki Warszawskiej, członek Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Związku Młodzieży Rzemieślniczej im. Jana Kilińskiego, a następnie NZR. Aresztowany za udział w manifestacjach antyrządowych. W kolejnych latach pracował jako nauczyciel w Lublinie, inspektor w Ministerstwie Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego i w Kuratorium Warszawskim. Zmarł w Lublinie, pochowany na tamtejszym cmentarzu przy ul. Lipowej. Artykuł biograficzny o nim napisali M. Surmacz, G. Gładyszewski, *Kazimierz Juszczakowski – zapomniany pedagog*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2018, t. LXXIII, s. 163–178 – jednak epizod pułtowski z życia Juszczakowskiego nie jest im znany. Być może w Pułtusk uczył się krewne Kazimierza – wymienione niżej siostry Juszczakowskie.

¹⁴⁶ Pisma te były wydawane przez Narodowy Związek Robotniczy. „Kiliński” ukazywał się w latach 1904–1918 (od 1907 r. jako centralny organ NZR), „Pochodnia” w latach 1905–1907 jako organ NZR, a od 1907 do 1918 r. jako organ warszawskiego okręgu NZR, „Robotnik Polski” jako organ łódzkiego NZR wychodził w latach 1905–1906, a „Dzwignia Polska” wydawana była w 1907 r. przez NZR w Kaliszu – zob. *Nielegalna prasa enzeterowska*, „Kiliński” 1935, numer jubileuszowy, s. 14.

¹⁴⁷ Pomyłka autora, chodzi o rok 1905.

¹⁴⁸ Bolesław Leon Schmidt – ur. w 1877 r. w Warszawie, syn Ludwika i Olimpii z Wolańskich, w 1904 r. poślubił Marię Lewandowską z Pułtusk. Fotograf, w latach 20. XX w. członek zarządu Narodowej Partii Robotniczej. Wraz z 11-letnim synem Ludwikiem Janem (1909–1939) wziął udział w wojnie 1920 r.

¹⁴⁹ Iwan Niedioszew – absolwent Wydziału Historyczno-Filologicznego Uniwersytetu Warszawskiego (1884 r.), w latach 1888–1901 nauczyciel w III Gimnazjum Męskim w Warszawie, w latach 1901–1904 inspektor gimnazjum w Mariupolu, od 1904 r. inspektor gimnazjum w Pułtusk (dyrektorem był Mikołaj Sławin) – zob. A. Koseski, J. Szczepański, dz. cyt., s. 113. Obrusiciel – rusyfikator.

¹⁵⁰ Jan Gryc – ur. w 1886 r. Pułtusk, syn kowala Jana i Rozalii z Wielgolaskich. W 1911 r. poślubił w Przewodowie Małgorzatę Nitkowską z Lipnik Starych. Prowadził zakład kowalski.

¹⁵¹ Jan Lewandowski (1885–1960) – ur. w Sochocinie, syn Jana Pawła (zob. wyżej) i Michaliny z Fit-znerów. Od 1905 r. członek NZR. Legionista, później ppłk WP, senator RP w latach 1935–1938 z ra-

W tymże roku przerwał się kontakt z ND tu na miejscu, tylko Warszawa łagodziła starcia. Na masówce jednak w tym roku już przedstawiciel ND nie przemawiał, a w roku 1908 nastąpiło kompletne rozłączenie NZR z ND ku ogólnemu zadowoleniu naszemu. Tylko bardzo nieliczni żałowali współpracy z ND, lecz żaden członek NZR nie wystąpił. Przeciwnie, ułatwiło to nam wielce organizowanie i wtedy już w samym Pułtusku było 22 dziesiątki męskie i 5 żeńskich, w których dziesiątniczkami były: Juszcakowska Ela, Juszcakowska druga – starsza, Bieńkowska Lucyna, Mąkolska Aniela¹⁵² i Bieńkowska Leokadia, a w okolicy rzadko która wieś była niezorganizowana lub była w stanie organizowania, począwszy od szkoły tajnej, po której zwykle w trudniejszych wsiach zawiązywano dziesiątek NZR, choćby nie pełen. W tym czasie krążyło w okolicy 40 bibliotekzek lotnych, złożonych z legalnych książek i 2000 „Polaka”, który na wsi przeważnie kolportowano, a obok niego 500 „Kilińskiego”, „Pochodni” i innych przeważnie w mieście.

W 1909 r. przestałem być kierownikiem NZR, nie przestając być członkiem [NZR] i Kilińczykiem¹⁵³, których było w Pułtusku trzech, to jest: Gliński Jan, Mossakowski Stanisław, Napierkowski Fortunat, gdyż intrygi prawicy naszej wzięły górę. W tymże roku zaaresztowany byłem i siedziałem w więzieniu z okazji wykrycia się Skauta nielegalnego przy gimnazjum w Pułtusku. Komendantem Skauta był Patrycy Henryk¹⁵⁴. W tymże roku wydawałem razem z Czesławem Piotrowskim periodyk ilustrowany pt. „Co baby w maglu gađały”.

[4] W 1910 r. wstąpiłem do Towarzystwa Kultury Polskiej¹⁵⁵, gdzie także spotkałem się z Dąbrowskim Włodzimierzem.

W 1911 i 1912 wydawaliśmy z Dąbrowskim legalny tygodnik „Zarzewie”¹⁵⁶ i z tego tytułu miałem aresztowanie, a następnie zwolniony byłem za kaucją 1000 rubli. Kara darowana mnie z amnestii 300-lecia domu Romanowych, nr śledztwa 823 z 1912 r. z art. 127, sędzia śledczy w Łomży Bożenko. Nr wpłaty kaucji 19921 z dnia 29 października 1912 r. w Łomży – archiwum główne, akta spraw politycznych w Warszawie, [ul.] Miodowa.

mienia BBWR. Zmarł w Warszawie, pochowany na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach – więcej informacji zob. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Lewandowski_\(senator\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Lewandowski_(senator)) [dostęp: 25.12.2024]. W akcji rozbicia tablicy na pomniku św. Jana Nepomucena brał udział także Walenty Flaszynski.

¹⁵² Aniela Mąkolska – ur. w 1889 r. w Pułtusku, córka piekarza Stanisława i Joanny z Kowalskich. Pracowała jako nauczycielka. W 1920 r. poślubiła w Winnicy Ludwika Skoroszewskiego ze wsi Brodowo-Wity.

¹⁵³ Związek Młodzieży Robotniczej im. Jana Kilińskiego – konspiracyjna organizacja o charakterze bojowym utworzona w 1901 r. przez Związek Młodzieży Polskiej „Zet”. W 1905 r. współtworzyła NZR.

¹⁵⁴ Pomyłka autora: aresztowany został w roku 1913. Henryk Patrycy – ur. w Rydze w 1897 r., syn krawca Franciszka i Sabiny Agnieszki z Łukasów. W latach 1910–1916 uczeń pułtuskiego gimnazjum. Faktycznymi twórcami i przywódcami harcerstwa w Pułtusku byli Stanisław Grabowski, Henryk Świątkowski, Stanisław Kosko i Zygmunt Winnicki.

¹⁵⁵ Towarzystwo Kultury Polskiej – legalna organizacja działająca w latach 1906–1913, stawiająca sobie za cel działania rozwój polskiej kultury i oświaty.

¹⁵⁶ Faktycznie numery „Zarzewia” ukazywały się w 1912 r.

W 1913 r. prowadziłem propagandę w wojsku rosyjskim; 31 Pułk Piechoty – Rewelski¹⁵⁷ i 8 Brygada Artylerii w Pułtusk. Pracowałem przy pomocy Chadaja Mikołaja – Gruzina, Aktarianca [Oktarianca] Iwana – Ormianina z Odessy, Jekaterinskaja 5, i Bogdanowa – Małorusa z Kijowa. Wszyscy oni byli żołnierzami w Pułtusk. Ja sprowadzałem „Sōłdacki Listok”¹⁵⁸, a żołnierze wymienieni kolportowali, przy czym finansował wspólnie ze mną Oktarianc, gdyż był bardzo bogaty. Jeszcze w 1914 r. aż do dnia wyjścia garnizonu na mazurskie błota kolportowaliśmy w wojsku rosyjską bibułę.

W 1914 r., w lipcu, Henryk Świątkowski¹⁵⁹, były uczeń tutejszego gimnazjum, był u mnie i zwrócił mnie uwagę na prace Komendanta Piłsudskiego oraz bezwzględny obowiązek pocucia się do pracy z nim. Niezwłocznie zorganizowałem Towarzystwo Młodzieży Rzemieślniczej jako Towarzystwo Dramatyczne na półnielegalne, w którym prowadziły się prace przygotowawcze do POW. Tak dotrwało do wejścia Niemców do Pułtusk. Z tą chwilą Towarzystwo Młodzieży Rzemieślniczej występuje jawnie jako dawno istniejące. Prawie wszyscy członkowie tego towarzystwa wstąpili do POW.

W 1916 r., w dniu 2 maja, ja sam wstąpiłem formalnie do POW i byłem skarbnikiem Okręgu IIa prawie do ostatka, gdyż po mnie już bardzo krótko był skarbnikiem Truskolaski. W lokalu¹⁶⁰ TMRz w starym teatrze odbywały się zbiórki POW i wykłady szkoły podoficerskiej.

W 1918 r. byłem zaaresztowany i uwięziony przez Niemców po rewizji u mnie, lecz rewizja nie wykazała żadnego materiału.

Pułtusk, dnia 1 września 1938 r., Rynek 31. Podpis: Fortunat Napierkowski.

Dowody omawianych prac posiadam.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Płocku:

Księgi metrykalne parafii Gąsewo,

Księgi metrykalne parafii Maków,

Księgi metrykalne parafii Szwelice.

Archiwum Fortunata Napierkowskiego: <https://ptsk.com.pl/archiwalia.html>.

Archiwum Państwowe w Warszawie:

Oddział w Pułtusk

– Zarząd Żandarmerii Powiatów Pułtuskiego i Płońskiego,

¹⁵⁷ Autor pomylił 31. aleksopolski pułk piechoty, stacjonujący w Pułtusk w latach 1903–1910, z 7. rewelskim pułkiem piechoty, który przebywał w Pułtusk w latach 1910–1914.

¹⁵⁸ „Солдатский Листок” wydawany w Warszawie przez Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy, ukazywał się w latach 1905–1907.

¹⁵⁹ Henryk Świątkowski (1896–1970) – w latach 1906–1915 uczeń gimnazjum w Pułtusk, organizator harcerstwa. W 1913 r. organizator bojkotu obchodów 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Warszawskim. Poseł na Sejm RP z ramienia PPS w latach 1928–1935, radny Rady Miejskiej w Warszawie w latach 1938–1939. W latach 1945–1956 minister sprawiedliwości – zob. T. Kowalski, J. Młodyńskiej, J. Szczepański, dz. cyt., s. 294–295.

¹⁶⁰ W oryginale zapis: „W olaku” – zapewne pomyłka, stąd też poprawka edytora.

- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Pułtusk.

Oddział w Mławie:

- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Zielonej,
- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Guminie.

Pułtуска Biblioteka Publiczna im. Joachima Lelewela:

Zbiory Regionalne, sygn. IV.1. Reg. 579, Wspomnienia żołnierza Pawła Kisielenki

Źródła drukowane

Dąbrowski W., *Wspomnienia z lat 1900–1918*, „Z Pola Walki” 1958, t. I, z. 2.

Giełżyński W., *Wspomnienia szkolne z Pułtуска (1902–1905)*, [w:] S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński (red.), *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, Warszawa 1930.

Koczara P., *Pułtuckie w latach 1915–1918*, „Niepodległość” 1931, t. 4.

Koseski A., Szczepański J., *Pułtusk w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, Pułtusk 2003.

Kurowska-Lachowska I., *W szponach nadludzi*, oprac. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2021.

Artykuły i notki prasowe

Dzierżanowska G.M., *Jak to się dziwnie plecie*, „Tygodnik Ciechanowski”, 30.11.2004.

Napierkowski F., *U schyłku starego roku*, „Express Mazowiecki”, nr 19, 29.12.1930.

„Nowa Gazeta”, nr 483, 19.10.1912 r.

Opracowania

Ajnenkiel E., *Rok 1906 w rejestrze ochrony warszawskiej*, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce” 1936, nr 2(6).

Grzybowski M.M., *Duchowieństwo diecezji płockiej. Wiek XX*, t. 1, cz. 2, Płock 2008; t. 2, Płock 2010.

Kotarski S., *Z dziejów szkolnictwa i kultury w Pułtusk*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1969.

Kowalski T., Młodyński J., Szczepański J., *Wpisani w historię Pułtуска. Słownik biograficzny*, Pułtusk 2001.

Łępicka M., *Dzieje Ochotniczej Straży Ogniowej w Pułtusk (do 1918 r.)*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. VIII, Pułtusk 2009.

Młodyński J., *O pułtuskich czasopismach*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. III, Pułtusk 1997.

Myśliński J., *Prasa wydawana przez Ligę Narodową w Krakowie przed 1905 rokiem. (Zarys informacyjno-bibliograficzny)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1963, t. 2.

Nielegalna prasa enzeterowska, „Kiliński” 1935, numer jubileuszowy, s. 14.

Rzepiński P., *Z dziejów pułtuckiego harcerstwa w latach 1912–1948*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. V, Pułtusk 2003.

Przeczyszewska M.M., *Naród, imperium, narracja. Podręczniki do historii Dymitra Iłowajskiego jasko narzędzie rosyjskiej „polityki czytelniczej” w Królestwie Polskim*, „Slavia Orientalis” 2015, t. LXIV, nr 1.

Przeciszewska M.M., *Tygodnik ilustrowany „Oświata” jako narzędzie formowania „ce-sarskiego chłopca” w Królestwie Polskim w latach 1900–1905*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2015, t. XLVI.

Przegiętka M., *Akcja Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejencji ciechanowskiej. Aresztowani i deportowani do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w kwietniu 1940 roku*, Warszawa 2020.

Surmacz M., Gładyszewski G., *Kazimierz Juszczański – zapomniany pedagog*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2018, t. LXXIII.

Szczepański J., *Pułtusk szkoła w dobie narodowego ucisku i rusyfikacji*, [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, Ciechanów–Pułtusk 1991.

Szczepański J., *Pułtusk i ziemia pułtusk w epoce walk o niepodległość*, Pułtusk 2018.

Szczepański J., *W latach 1865–1918*, [w:] A. Koseski, J. Szczepański (red.), *Dzieje Pułtusk, t. II 1795–1989*, Pułtusk 2017.

Szczepański J., *W okresie zaborów i niepodległego państwa*, [w:] J.R. Szaflik (red.), *Ruch ludowy w Pułtuskiem*, Warszawa 2005.

Szczepański J., *W Polsce Odrodzonej 1918–1939*, [w:] A. Koseski, J. Szczepański (red.), *Dzieje Pułtusk, t. II 1795–1989*, Pułtusk 2017.

Szczepański J., Owsiewski M., *Pułtuskie inicjatywy i działalność społeczno-kulturalna w latach 1880–1895*, Pułtusk 1988.

Szczurowski P., *Ród heraldyczny Prus na Mazowszu w XIII–XVI wieku*, Sandomierz 2018.

Netografia:

<https://www.facebook.com/dawny.nasielsk/posts/pfbid0dxjKu7fR6qxvibiKr1Bj-wvmigShrZihG1v8RHmaF8QFFZDHfg1LbLMua1tqeLUQdl/>.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Teofil_Witold_Wierzbowski.

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Lewandowski_\(senator\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Lewandowski_(senator)).